

SZILÁGYI MÁRTON

VÁLTOZÁSOK AZ ALFÖLDÖN AZ I.E. 5. ÉVEZRED DEREKÁN

ÁTMENET A NEOLITIKUMBÓL A RÉZKORBA

1. BEVEZETÉS

Jelen dolgozat a Kárpát-medence régészetének egy régóta ismert problémájával, a késő neolitikum és kora rézkor közötti átmenettel foglalkozik. A fentebb említett időszakokban az anyagi és a szellemi kultúra számos változáson ment keresztül, a késő neolitikus Tisza-Herpály-Csősshalom kultúrák helyébe a tiszapolgári kultúra lépett. A változások mellett azonban több esetben megfigyelhető a folytonosság is. Dolgozatomban az alföldi késő neolitikum és kora rézkor leletanyagában, és régészetileg megfigyelhető jellemzőiben meglévő párhuzamok és változások felsorolására és értelmezésére teszek kísérletet.

1.1 Kutatástörténet

A kutatástörténeti részben nagy vonalakban ismertetem a mai kronológiai ismereteink kialakulását, utána a prototiszapolgár-fázis rövid felvázolása következik. Ezt követően az átmenet megértésére és modellezésére tett kísérleteket veszem sorba. A késő neolitikum és a kora rézkor további fontos kutatástörténeti pontjairól az alábbi részekben lesz szó.

A neolitikum és a rézkor elkülönítését már igen hamar megtette a magyar kutatás, Pulszky Ferenc 1883-ban megállapította az önálló magyarországi rézkor létét. Pulszky helyesen a kőkor és a bronzkor közé helyezte a rézkort, melyet a nagy rézeszközök köre jelez, és véleménye

szerint az egész Kárpát-medencében megtalálható, ugyanúgy, ahogy Európa más részein⁷³⁶. A magyar kutatásban meghonosodott a rézkor kifejezés, de a szomszédos államok (jelen esetben a Tisza- és a Tiszapolgár-kultúrák elterjedési területén osztozó országok: a mai Szerbia, Románia, Ukrajna, Szlovákia) régészete jobbra az eneolitikum kifejezést használja. A román kutatás kétféle megnevezést használ, az „eneolithic” és az „epoca a cuprului - Kupferzeit” kifejezések megfelelnek a magyar rézkornak. A szlovák és szerb kutatók az „eneolit” , „eneolithic” és „Äneolithikum” megnevezéseket használják⁷³⁷.

Jan Lichardus 1991-es kutatástörténeti összefoglalásában összegezte a különböző területek terminológiáját, ez alapján a magyarországi kora rézkorral egyidős periódust Bulgáriában késő eneolitikumnak (spätes Äneolithikum); a Közép-Balkánon kora eneolitikumnak (frühes Äneolithikum); Romániában késő neolitikumnak (spätes Neolithikum/neolithicul târziu) vagy kőrézkornak (Steinkupferzeit); Ukrajnában eneolitikumnak; és Délnyugat-Szlovákiában kora rézkornak (Frühkupferzeit) hívnak⁷³⁸.

1.1.1. A relatív és az abszolút kronológia kialakulása

Az Alföld neolitikumának és rézkorának relatív kronológiája nagy vonalakban tisztázódott a XX. század '70-as éveinek elejére főképp Bognár-Kutzián I., és Kalicz N. erre irányuló vizsgálatai nyomán⁷³⁹. A neolitikum és a rézkor hármass felosztásai kialakultak és igazolást nyertek ekkorra, az Alföldre vonatkoztatva a következőképpen néznek ki: kora neolitikum (Körös-kultúra) – középső neolitikum (AVK és különböző csoportjai) – késő neolitikum (Tisza-kultúra) – kora rézkor (Tiszapolgár-

⁷³⁶ Pulszky F., 1883.

⁷³⁷ N.Iercoşan 2002, N.Tasić 1995, S.Šiška-J.Pavúk 1980 és J.Vizdal 1977 nyomán

⁷³⁸ Lichardus J. 1991. p.13-34.

⁷³⁹ Bognár-Kutzián I.1944, Uő. 1963., Uő. 1966. Uő., 1972., Uő. 1973. p.300-316.; Kalicz N. 1958, p.3-6. Uő.: 1970, 1974, 1980.

kultúra) – középső rézkor (Bodrogkeresztúr-kultúra) – késő rézkor (Baden-kultúra). Ebből az alapból indulhatott ki a későbbi kutatás.

Bognár-Kutzián Ida a hetvenes évek elejére kidogozta a Tiszapolgár-kultúra relatív kronológiáját. Megállapította, hogy időben és térben előtte a késő neolitikus Tisza-kultúra, utána pedig a középső rézkori Bodrogkeresztúri kultúra volt. A Tiszapolgár-kultúrán belül két időbeli fázist elkülönített el, ezeket Tiszapolgár A, illetve Tiszapolgár B névvel illette. A területi csoportok közül a tiszauagi a legkésőbbi, a másik három (deszki, lucskai, basatanyai) mindkét fázisban jelen van. A relatív kronológia a következőképpen néz ki Bognár-Kutzián szerint: A Tiszapolgár egyidős a Lengyel III.-Brodzany horizonttal a Kárpát-medencében, és a Gumelnița A2/B – Salcuța II./III. – kései Vinča-Pločnik – Cucuteni A3-4 – Tripolje A/B1 – korai Gödörsíros kultúra – kései Petrești – korai Ludanice horizonttal. Ezt a korszakot abszolút dátumokkal is ellátja, a korai rézkort kalibrált C¹⁴ adatok alapján i.e.3600/3500 – i.e.3300/3200-ra teszi.

A nyolcvanas évek második felében a kronológiai helyzetről kialakult kép tovább finomodik, Raczky Pál helyezi be az alföldi kora rézkort a délkelet-európai, balkáni kronológiába. A következő relatív kronológiai sort alkotja meg: A Tiszai kultúra végső fázisa egyidős a Lengyel II – Petrești – Iclod – Precucuteni III – Vinča D1 – Karanovo VI horizonttal, a Tiszapolgár-kultúra pedig egyidős a Lengyel III. – Sălcuța - Gumelnița II-III – Vinča D2 – Karanovo VI – Sitagroi III – Dimini horizonttal. Az abszolút kronológiai dátumokat a következőképpen adja meg: a magyarországi kora rézkort 4500/4400 – 4000-re, a középső rézkort 4000 – 3600/3500-ra, a késő rézkort 3600/3500 – 2600/2500-ra datálhatjuk⁷⁴⁰.

William Parkinson 2006-ban megjelent kötetében foglalkozik a kronológiával is, a következő horizontokat különíti el: a késő neolitikum utolsó fázisa a Tisza III. – Csőszhalom (Oborin) – Herpály III. – Lengyel II. – Vinča D1 – Petrești – Karanovo V. (Marica) horizonttal

⁷⁴⁰ Raczky P. 1995. p.51-60.

jellemezhető. Bevezet egy Magyarországon új fogalmat, a Final Neolithic fogalmát. Ez a horizont a Prototiszapolgár – Lengyel III. – Petrești – Erősd – Vinča D2 – Karanovo VI. fázisokkal jelezhető. A kora rézkor pedig a Tiszapolgár A – Lengyel III. – Vinča D2 – Karanovo VI. (Gumelnița) horizonttal kezdődik⁷⁴¹. Az ebben a kronológiai rendszerben megjelenő prototiszapolgár-fázisról az alábbiakban lesz szó részletesebben.

1.1.2. A prototiszapolgár-fázis

A nyolcvanas évek közepére körvonalazódik Magyarországon az ún. prototiszapolgári fázis. Ezt a fázist S.Šiška említi a szlovákiai Tiszapolgárral kapcsolatban, a lucskai (Lučky) és a Velké Raškovce-i lelőhelyek alapján. Véleménye szerint ez a fázis a Csőszhalom-Oborín periódus után van jelen Kelet-Szlovákiában, és a klasszikus Tiszapolgár-kultúra elődje⁷⁴². Az 1980-ban megjelent szlovákiai őskorral foglalkozó összefoglaló jellegű munkájában szintén helyet kap a prototiszapolgári fázis. A Polgár-kultúrkör első fázisát a čičarovcei lelőhellyel lehet jelezni; kérdés, hogy ez önálló fázis, vagy a Csőszhalom legfiatalabb fázisa. Ez csak Kelet-Szlovákiából ismert, Tibava és Oborín lelőhelyekről. Ezt korábban kelet-szlovákiai festett kultúrkörnek nevezték, később Oborín-csoportnak, vagy Tiszapolgár-Oborín-Csőszhalom I-es fázisnak hívták. A prototiszapolgár-fázist (Oborín II.) Lúčky, Oborín, Vel'ké Ráškovce lelőhelyek jelzik. Ez a fázis már a korai eneolitikumhoz tartozik⁷⁴³.

A magyarországi prototiszapolgár-fázist Kalicz N. és Raczyk P. a herpályi ásatások alapján körvonalazta. A herpályi tell neolit rétegeinek tetején megjelenik egy olyan kerámiaanyag, mely formai, díszítésbeli sajátosságai a későbbi tiszapolgári kultúrában válnak jellemzővé. Ebben

⁷⁴¹ Parkinson, W.A. 2006. p.57. fig 4.4.

⁷⁴² Šiška, S.: 1968. p.71-80

⁷⁴³ Pavúk, J. – Šiška, S. 1980 p.139-158

az anyagban a bütyökdísz válik uralkodóvá, a festés teljesen háttérbe szorul⁷⁴⁴. A prototiszapolgárhoz köthető leletanyag került elő még a hódmezővásárhely-gorzsai tellről is. Ismert radiokarbon dátum is innen, ez alapján i.e. 4450 körülre tehető a gorzsai tell végső fázisa⁷⁴⁵.

1.1.3. Az átmeneti periódus kutatása

Bognár-Kutzián Ida volt az első, aki egy monográfia keretein belül foglalta össze a Tiszapolgár-kultúra régészeti hagyatékát. Az ő munkássága – bár bizonyos részek mára elavultak – máig az alapját jelenti a kora rézkori kutatásnak. A késő neolitikum és kora rézkor közötti átmenetet Bognár-Kutzián nem tekinti etnikus váltásnak, véleménye szerint megfogható a kulturális kontinuitás; a késő neolitikus csoportok (Tisza-Herpály-Csószhalom, Gorzsa) és a Tiszapolgár-kultúra között genetikai kapcsolat. A változást egy békéesebb időszak beköszöntével magyarázza, melynek köszönhetően az erődített telltelepüléseket felhagyva új, horizontális telepekből álló települési struktúrát lehetett létrehozni. Ez a békéesebb időszak tette lehetővé az itt élő népességnek az életmódváltást, átalakult a világnézetük, és távolabbra mutató kapcsolatokat hoztak létre. A változások egyik leglátványosabb eleme az elkülönült temetők létrejötte, mely szintén a megváltozott mentalitás lenyomata. A kontinuitást az anyagi kultúra alapján vitathatlannak tartja⁷⁴⁶.

Bökönyi Sándor dogozta ki a házasítási láz elméletét. Ez dióhéjban a következőképpen foglalható össze: A vadászat olyan fajokra irányult, melyek domesztikálhatóak voltak. A vadállatot elejtve annak utódait házasítás céljából befogták. Ez a vadászati forma a középső neolitikumtól a középső rézkorig tarthatott nagyjából. A házasítási láz elmúltával más nagytestű fajok vadászatára álltak át az emberek⁷⁴⁷.

⁷⁴⁴ Kalicz N., Raczy P.: 1984 p.133.

⁷⁴⁵ Horváth F. 2005. p.62.

⁷⁴⁶ Bognár-Kutzián I. 1972.p.170-171.; 183-186.

⁷⁴⁷ Bökönyi, S. 1974. p.14.

Bökönyi szerint a késő neolitikumban az állattartásnak nem csak a mértéke nőtt, hanem a minősége is javult; az állatokat egyébre is hasznosították, nem csak húsupert. A tehenek tejét is ekkoriban kezdhették el emberi fogyasztásra használni, bár valószínűleg csak akkor maradt elég teje az anyaállatnak, ha a borját megölték. Később ez a tulajdonság (a tej mennyisége) a tenyésztés során változott. A tiszai kultúra telepein a szarvasmarha volt a leggyakoribb, utána sorrendben a sertés, a juh és kecske, majd a kutya következett. A lovat nem ismerték. A Tisza-kultúra a dunántúli csoportokhoz képest jobban alkalmazkodott a helyi viszonyokhoz, a helyben is élő vadállatok (őstulok, vaddisznó) háziasított formáit részesítették előnyben. A herpályi csoport állatsont anyaga érdekes képet mutat, mivel a háziasított és a vadállatok aránya közötti különbség jelentős, néhol a háziasított állatok csak 30%-ban, míg a vadállatok 64%-ban vannak jelen. Ez az időszak a háziasítási láz csúcsa. Az állatsont anyag több mint háromnegyedét a szarvasmarha és a sertés, valamint a vaddisznó és az őstulok csontjai tették ki. Tehát az alföldi késő neolitikumban azok az állatfajok játszották a legnagyobb szerepet, melyek mind domesztikált, mind vad formában jelen voltak. A késő neolitikum után azonban nagy változás történt a gazdálkodás terén. Ennek egyik oka az lehetett, hogy a háziasítható őstulokot csaknem kiirtották, valamint az, hogy a késő neolitikumban háziasított állatok száma akkorára nőtt, hogy nem kellett tovább háziasítani⁷⁴⁸.

Ecsedy István egy külső hatásra bekövetkezett váltással magyarázta az átmenetet. A késő neolitikus népesség biológiai kontinuitását nem vitatja. A tiszapolgári kultúra azonban véleménye szerint nem a helyi Tisza-, hanem elsősorban a dunántúli Lengyel-kultúra hagyományait tükrözi. A terület folyamatosan integrálódik a környező területek felé (Lengyel III., Petrești, Cucuteni), és ezt a tényt alátámasztandó, kialakul egy egységes fémművészeti kör. A tiszai kultúra összeomlását azonban nem a bekövetkező klimatikus változásnak, hanem egy kívülről érkező támadásnak, vagy támadássorozatnak

⁷⁴⁸ Bökönyi, S. 1974. p.27-29.

tulajdonítja. Feltételezése szerint az Alföldön a késő neolitikus csoportok központi területén kívül éltek olyan csoportok, melyek más típusú gazdálkodást folytattak. Ezek a csoportok vettek részt a tell-kezdemények elpusztításában, és ezek a csoportok alakították ki a Tiszapolgár-kultúrát, melynek életmódja a késő neolit életmód ellentéte. Ez az ellentét tehát már adott volt a késő neolitikum végén, és a küzdelem végét a nagy központi telepek elhagyása jelentette. Tekintve, hogy a lengyeli kultúra a késői időszakában északkelet felé terjeszkedik, elképzelhetőnek tartja, hogy lengyeli csoportok játszottak szerepet ebben a küzdelemben, így a tiszapolgári kultúra a Lengyel-kultúra hatására alakulhatott ki⁷⁴⁹.

Szintén külső hatások eredményeként értékeli Marija Gimbutas a tiszapolgári kultúra kezdetét, ugyanis ekkorra teszi a kurgánok népének első hullámát. Véleménye szerint az alföldi népesség túlélte a gödörsíros kurgánok népének bejövételét, és nem keveredtek velük, de a nagymértékű társadalmi változások ezen keleti népesség beáramlásának köszönhetőek⁷⁵⁰.

Hasonlóképpen Alasdair Whittle is külső folyamatokat okol a bekövetkező változásokért. Véleménye szerint a magyar Alföldön a közösségi összetartozás érzése és a megkülönböztetett identitás továbbélt a korai rézkorban, mint a neolit életmód fontos kritériuma. A keleti sztyeppék felől érkező hullám nem okozhatta a változásokat a neolitikus és a rézkori Balkánon és környékén, mert ez a hullám az átalakulás után érkezett. A másodlagos termékek forradalma – a háziállatok nem csak húsállatként való hasznosítása, a tej és a gyapjú „felfedezése”⁷⁵¹ –, és az ezt közvetítő indoeurópai nyelvek szétszóródása azonban jelentős szerepet játszhatott az átalakulásban, bár a másodlagos termékek csak a késő rézkor leletanyagában figyelhetőek meg igazán. Whittle szerint lehetséges, hogy egy nyelv nem csak migráció, hanem egyszerű átvétel

⁷⁴⁹ Ecsedy I. 1981 p.80-81.

⁷⁵⁰ Gimbutas, M. 1991. p.363-364

⁷⁵¹ Sherratt A. 1997. p.155-248.

útján terjedjen. Így az új gazdasági rendszerrel egy új nyelv is megjelenhetett Délkelet-Európában, elindítva a változásokat⁷⁵².

Makkay János a tiszai kultúra összeomlásának okait a következőkben látta. A mezőgazdaság fejlődésének eredményeképpen megnövekedett a népesség. A Tisza-kultúra központosított településrendszerének gazdasága azonban egy idő után már nem tudta eltartani ezt a nagyobb számú népességet, mivel a teleptől túlságosan távoli földeket nem volt gazdaságos művelni. A nagyobb népesség jobban ki volt téve a termelés ingadozásainak (klímaváltozás, stb. miatt). Az ezt ellensúlyozandó terméktöbbletet pedig nem voltak képesek előállítani, illetve kereskedelem útján beszerezni. Véleménye szerint nem zárhatóak ki a nagyobb településeken előforduló járványok, és a telepek optimálisnál nagyobb méretűre növése által okozott problémák megléte. A központokban szerinte belső ellentmondások jelentkeztek, mely az irányító szervezet hiányának volt betudható. Ez az állapot a telepek felbomlásához, és a lakosság szétköltözéséhez vezetett. Ennek eredménye a tiszapolgári telepek jóval nagyobb száma. A fent említett belső tényezők mellett nem zárja ki külső okok – mint például idegen nép támadása, vagy expanziója – meglétét. További okok lehetnek a Vinča-kultúrától való etnikai különbözőzés, valamint az, hogy az Alföld a balkáni tell-kultúrák területének északi periferiája⁷⁵³.

Siklódi Csilla klímaváltozással, és a gazdaság átalakulásával magyarázta a kultúraváltást. Véleménye szerint kora rézkorra a gazdaságban megnőtt a pásztorkodás szerepe. Azonban ez nem jelenti a földművelés teljes visszaszorulását, a balkáni régióból ismert eke alkalmazása Siklódi szerint az Alföldön is feltételezhető, így a tiszapolgári kultúra idején a nagyobb termelékenységű földművelés itt is létezett. A tiszai kultúra összeomlása tehát nem egy elem változásának eredménye, hanem több tényező kedvezőtlenül válása együttesen okozta a tiszai gazdasági rendszer végét. Ezek között lehet említeni a

⁷⁵² Whittle, A. 1996. p.136-143.

⁷⁵³ Makkay J. 1982. p.156-161.

népességnövekedést, és az ezzel járó nagyobb keresletet, melyet a meglévő gazdaság nem tudott kielégíteni. Másik tényező a klíma szárazabbá válása, mely szintén negatív irányba befolyásolta a gazdaságot. Ezeken kívül egy keletről beáramló, más gazdasági rendszert folytató népesség megjelenése is meggyorsította a tellek felbomlását, valamint az őstulok nagymértékű megfogyatkozása is egyre inkább ellehetetlenítette a gazdaságot. Ugyanebben a cikkében a tiszaföldvári település kerámiaját elemezve arra a következtetésre jut, hogy a kistréparti csoport nem a Tiszapolgár-kultúra második felében jön létre, hanem annak elején is létezett⁷⁵⁴.

Horváth Ferenc többször is véleményt alkotott a témával kapcsolatban. 1988-ban külső hatással magyarázza a változások sorát. A késő neolitikum legvégén a Körösök és a Berettyó völgyében megjelenik a herpályi csoport, a Dél-alföldön a Gorzsa-csoport, és a kultúra északi területén a Csőszhalom-csoport. Ezzel egy időben a Duna-Tisza-közének északi részén megjelenik a dunántúli lengyeli kultúra, melynek elemei benyomulnak az Alföldre, az ott szigetszerűen megmaradt tellekhez kötődő tiszai településcsoportok mellett. A prototiszapolgári időszakban a lengyeli csoportok teljes uralomra jutnak az egész Alföldön. Ezeknek a csoportoknak az anyagi kultúrája a Gorzsa-B – Deszk – Ordos – Lebő – Felsőhalom – Ószentiván-III. – Sándorfalva-Eperjes lelőhelyek által megjelölt horizontban jelenik meg⁷⁵⁵. 2005-ben szintén hozzászól a témához, és a fejlődés megszakadását hangsúlyozza. Véleménye szerint a folyamatosságot jelző tényezők mellett jelentősebbek a belső fejlődés megszakadását mutató tényezők. A korai rézkor kerámiaformáiban észlelhető bizonyos folytonosság mellett a karcolt-festett mintakincs eltűnik. A települések formája és a településrendszer teljesen megváltozik, és településektől elkülönült temetők jönnek létre. A telleken élő prototiszapolgári közösségek (Herpály, Gorzsa, Crna Bara, Uivar/Újvár) már nem tellalkotó gazdálkodást és életmódot folytatnak,

⁷⁵⁴ Siklódi Cs. 1982-83. p.11-31.

⁷⁵⁵ Horváth F. 1988. p.30-31.

változik a létfenntartás módja is. A gazdaság a nagyállattartás és a vadászat irányába változik. A szimbolika rendszere is döntően megváltozott, eltűntek az ember alakú plasztikák. A közösségi összetartozást a különálló temetők fejezik ki. Új, keleti irányú kapcsolatok jönnek létre a Prut-Dnyeszter-vidékkel a könyversanyagok tanúsága szerint⁷⁵⁶.

Kalicz Nándor a belső átalakulásra fektette a hangsúlyt. Szerinte a tiszapolgári kultúra kialakulását nem migráció és nem külső tényezők idézték elő. Az elterjedési területe azonban nagyobb mint az előző Tisza-Herpály-Csőszhalom kultúráké. A változások folyamata egységes volt, melynek egy nagyobb területen létrejött integráció lett az eredménye (Erdély egy része, Bánát, Bácska). A metallurgiai újítások az Alföldön is éreztették hatásukat, tehát a terület nem maradt elzárva, a fémgazdagság jellemző a Cucuteni, Sălcuța, és a Gumelnița kultúrákra is, és a Morava-völgyre. Délkelet-Európában tehát egy nagy fémművességi kör jött létre, melynek északnyugati része a magyar Alföld, és annak peremvidékei. Ez a kör belső fejlődés eredményeként jött létre. A leghatározottabban észlelhető változást a Tiszapolgári kultúra települési jellegzetességeiben vehetjük észre. Az Alföld középső részén végzett terepbejárások folyamán kiderült, hogy a késő neolitikumban egy adott területen összesen 3 tell és 18 kisebb település létezett, míg ugyanazon a területen a kora rézkorban 350 telep létesült. Ebből a népesség számának növekedésére lehet következtetni, amely migráció híján csak belső fejlődés eredményeként jöhetett létre⁷⁵⁷.

A kilencvenes években Bánffy Eszter is foglalkozott a kontinuitás-diszkontinuitás kérdésével; gazdasági, társadalmi, és kulturális-ideológiai változásként értékeli a neolit-rézkor átmenetet, mely a telkek tetején megjelenő prototiszapolgár-anyaggal kezdődik, és a kis, horizontális telepeken meglévő tiszapolgári anyaggal zárul. A változás megmutatkozik a településszerkezetben, és a gazdálkodás módjában.

⁷⁵⁶ Horváth F. 2005. p.63.

⁷⁵⁷ Kalicz N. 1987-88 p. 4; 10-11.

Feltűnő a kulturális-ideológiai átalakulás is, amely a temetkezésekben és a kultikus tárgyakban, illetve ezek hiányában vehető észre⁷⁵⁸. A változás okaként egy klimatikus átalakulást, jelöl meg. Véleménye szerint a késő neolitikum végén az éghajlat szárazabbá vált, és ez kényszerítette az Alföld lakóit a gazdasági váltásra, így vette át a vezető szerepet az állattartás. A Dunántúlon ez a klimatikus váltás kevésbé érezte hatását a domborzati és éghajlati viszonyok különbözősége miatt. Így a dunántúli népesség tovább tudta folytatni a neolitikus életmódot, egészen a kora rézkor – középső rézkor váltásig, a Lengyel III - Balaton-Lasinja átmenet idejéig⁷⁵⁹.

Az utóbbi néhány évben többen is hozzászóltak a témához. T. Link a késő neolitikus tell-települések megszűnésének kérdésével foglalkozott. Elveti a migrációt, és a belső ideológiai átalakulásra fekteti a hangsúlyt, melynek folyamán a helyhez kötöttség igénye, fontossága megszűnik, és ennek hatására történik meg a településszerkezet átalakulása. Az ideológiai váltás megfigyelhető a már fentebb is említett tényeken: temetők megjelenése, kultikus tárgyak eltűnése⁷⁶⁰.

A Gyucha Attila és William Parkinson neve által fémjelzett nemzetközi projekt a Körösök völgyében sok fontos új adatot szolgáltatott a késő neolit – kora rézkor váltás témájában. Elméleteiket több helyen publikálták. 2004-ben egy közös cikkben a délkelet-európai átalakulást a következő pontokban foglalják össze: a rézeszközök készítése és használata általánossá válik; homogénebb kerámiastílusok alakulnak ki; nagyobb számú, de kisebb települések jönnek létre; a településektől elkülönülnek a temetők; a távolsági kereskedelem útvonalai átrendeződnek; a másodlagos termékek forradalma eléri a térséget. Mindezek a változások megfigyelhetőek az Alföld területén is; a településszerkezet átalakulásával, elkülönült temetők létrejöttével, az anyagi kultúra homogenizálódásával és az épületek átalakulásával számolhatunk ebben a periódusban. Gyucha és társai magyarázata szerint

⁷⁵⁸ Bánffy, E. 1990-1991 p.25-26.

⁷⁵⁹ Bánffy E. 1994 p.293

⁷⁶⁰ Link, T. 2006. p.93-96.

a késő neolitikumban létrejött házcsoportokban kialakult összetett háztartások hagyják el a korábbi településeket, és ezek a korábbi háztartások hozzák létre saját különálló telepeiket. Ezek a települések integrált háztartási egységekként működtek tovább, olyan társadalmi-gazdasági környezetet teremtve, mely fenntartotta a neolitikum idején kialakult egalitárius társadalmi szerkezetet⁷⁶¹.

Parkinson a 2006-ban megjelent kötetében az átmenetet egy gazdasági-szociális változásban látja. Ez a gazdasági forma egy újfajta, pásztorkodó életmóddal jár, melynek messze vezető társadalmi hatásai lettek. A végeredmény kis, a korábbinál mobilisabb életmódot lehetővé tevő telepek létrejötte, mely átalakította a társadalom szerkezetét is. A hosszabb ideig tartó átalakulás a társadalom bizonyos dimenzióiban változást eredményez, bizonyos dimenziókban pedig kimutatható a kontinuitás⁷⁶².

Legutóbbi közös összefoglalásuk 2007-ben jelent meg, melyben a társadalom átalakulását modellezik a Körös völgyében. A törzsi szociális szerveződést az interakció és az integráció mentén vizsgálva lehet a lezajló társadalmi szerkezeti változásokra következtetni. Az alföldi késő neolitikumban a régészeti adatok szerint komplex, integratív közösségi egységekkel lehet számolni, míg a kora rézkorban ezt felváltja egy diffúzabb, kevésbé összetett integratív egységekből álló társadalmi szerkezet. A késő neolitikum társadalmi egységei egy földrajzilag jól körülhatárolt területen belül tartották fenn rendkívül intenzív kapcsolataikat, míg a kora rézkorban egy számottevően nagyobb területen a csoportok közötti interakciók intenzitása nőtt.

A neolitikumban és a rézkorban egyaránt törzsi szintű társadalmi szerkezetet kell feltételeznünk, semmilyen jel nem utal a magasabb szintű társadalmi forma (főnökség, állam) meglétére. Az átmeneti időszak változásait összefoglalva a következőket írják. A két korszak közötti átmenet idejére tehető a réz és az arany nagy mennyiségben történő

⁷⁶¹ Gyucha A. – Parkinson, W. – Yerkes, R. 2004 p.25-52.

⁷⁶² Parkinson, W.A 2006. p.185-188.

kitermelése és feldolgozása, valamint az ún. másodlagos termékek forradalma is ekkoriban éri el a régiót. A gazdaságban ez a szarvasmarha nem csak húsállatként, hanem igavonóként és a tejéért történő hasznosításával okozott változásokat. A késő neolitikus csoportokat a Tiszapolgár-kultúra homogén egysége váltotta fel, ráadásul az elterjedése is nagyobb volt, az egész Alföldet és peremvidékét foglalta magába. A házak mérete csökkent, egyhelyiséges vékonyabb padlójú, kevésbé masszív házak jelentek meg. A telepek típusai és méretei is radikális változáson mentek keresztül, megszűntek a tell-települések és a nagy kiterjedésű síktelepek, és kisméretű, rövidebb életű telepek jöttek létre. A kora rézkori települések – ellentétben a késő neolitikus telepekkel – szórtabban, koncentráció nélkül helyezkedtek el, és számuk a neolitikus telepek akár tízszeresét is elérhette. A kora rézkori kereskedelmi hálózat újjászerveződött, és nyitott észak felé. A kora rézkorban jöttek létre az első önálló temetők. A társadalom azonban nem rétegződött jobban, mint a neolitikumban, nincs öröklött társadalmi helyzetre utaló jel⁷⁶³.

A társadalmi szerveződések változásairól a következőket állapítják meg. Az integratív egységek (háztartás – lakócsoport – település – településtömb – szupertömb) szintén jelentős változásokon mentek keresztül. A háztartások mérete a házak méretévei egyetemben csökkent, míg a lakócsoportok, mint egységek megszűntek létezni a kora rézkorban. E két tényből a termelés és az elosztás egységének változására lehet következtetni. A települések formájának és méretének változásai a telepek gyakoribb költözésére utalnak. A neolitikus telepek és nagy kiterjedésű telepek megszűnése az ezek köré szerveződött településtömbök megszűnését is jelentette. Ezek helyett a kora rézkorban a településtömböket telepek diffúz csoportjai formálták. A több településtömb alkotta szupertömb azonban nem létezett a kora rézkorban. A késő neolitikumra jellemző kis területre kiterjedő intenzív interakciót a nagyobb területre kiterjedő extenzív interakció mintája váltotta fel. Az utóbbi három tényből a regionális szintű integratív mechanizmusok

⁷⁶³ W.A. Parkinson – Gyucha A. 2007 p.40-42

hiányára és a késő neolit társadalmi határok felbomlására lehet következtetni.

A késő neolitikum és a kora rézkor között végbemenő változásokat társadalmi folyamatok eredményeként értelmezik, mely csak az Alföldön, egy, a kora neolitikum óta különálló, saját tradíciókkal rendelkező földrajzi egységen belül zajlott le. Ezen társadalmi folyamatok közül a legfontosabb az ún. léptékbeli feszültség, mely az egyének és egyének kisebb csoportjai között jön létre és végül ezen csoportok elköltözéséhez vezet. Ez a léptékbeli feszültség elnevezésű folyamat a törzsi (tehát nem magasabb szintű) társadalmakra jellemző. Az átmenetet végső soron a késő neolit csoportok társadalmi-gazdasági szervezetének szétesésével, és ennek kora rézkorban történő reorganizációjával magyarázzák. A késő neolit nagyméretű falvak társadalmi problémáira a kisebb, gyakrabban költöztetett települések használata volt a válasz⁷⁶⁴.

Bár nem kapcsolódik szorosan témánkhoz, de érdemes egy németországi esetet megemlíteni, mely lehetőséget nyújt a kultúrák közötti átmenet más szempontból való vizsgálatára. A kultúraváltásról és az anyagi kultúra változásáról, valamint ezek egymáshoz való viszonyáról Jens Lüning szolgáltatott érdekes adatokat. Németországban, Schernauban, egy – német terminológia szerinti – középső neolitikus telepen feltártak egy házat. Ennek a háznak volt két megújítási fázisa is, ám ez csak a keleti falat érintette, a ház többi része (tűzhellyel, kemencével együtt) változatlan maradt. A házban talált kerámiaanyag érdekes képet mutat. Megtalálható itt a rösseni csoport kerámiája, és a későbbi bischheimi csoporté is. A német kutatás szerint a Rössen-csoport és a Bischheim-csoport közötti több évtizedig tartó váltás kontinuus volt, de nem teljesen lineáris. Lüning magyarázata szerint a Schernauban élő rösseni csoport egy már kifejlett bischheimi típusú árut szerzett be a környékről, és azt annak tudatában használta, hogy különbözik a saját,

⁷⁶⁴ W.A. Parkinson – Gyucha A. 2007 p.68-71.

rösseni kerámiájától⁷⁶⁵. Ez a példa jól mutatja azt, hogy a kultúraváltás nem modellezhető egyszerűen csak az anyagi kultúra változásával, hiszen itt a kétféle kerámiastílus egy – egyértelműen folytonosságot mutató – helyen, egy házban van jelen.

2. AZ ALFÖLDEL SZOMSZÉDOS TERÜLETEK RÉGÉSZETE AZ I.E. 5. ÉVEZRED KÖZEPÉN

2.1. Dunántúl

A késő neolitikumban a Dunántúlon a lengyeli kultúra I-II fázisa van jelen. A korai szakasz kerámiájára a vörös-sárga-fekete festés és a karcolt dísz jellemző, míg a második szakaszra a vörös alapon fehér festés. A Lengyel III horizont elkülönítésére 1974-ben került sor, a Veszprém-Felszabadulás úti leletek előkerülésének alkalmával. Ezt a fázist a festetlen kerámia jellemzi⁷⁶⁶. Az első két szakasz párhuzamosítható az alföldi Tisza II-III – Herpály I-II-III – Csőszhalom időszakokkal. A harmadik fázis azonban már az alföldi kora rézkorra tehető, a Prototiszapolgár – Tiszapolgár A-B időszakokkal párhuzamosítható⁷⁶⁷.

A Lengyel-kultúra kora rézkori szakaszára vonatkozóan kevés információval rendelkezünk. Annyi bizonyos, hogy a Dunántúlon nem lehet megfigyelni olyan mértékű átalakulást, mint az Alföldön. A Délnyugat-Dunántúlon ismert több mint száz lengyeli lelőhely körülbelül 10%-a tartozik a kultúra késői fázisához (15 db.). Három lelőhelyen lehet megfigyelni egyaránt korai és kései fázisát is a lengyeli kultúrának, ez a kultúra különböző szakaszai közötti változásokra utal⁷⁶⁸. A Lengyel III fázisban tehát folytatódik a neolitikus életmód, de emellett bizonyos átalakulásra utaló jeleket is észlelhetünk. A kerámia minősége némileg leromlott, egyes formák eltűntek, mások megváltoztak. A festett díszítés

⁷⁶⁵ J.Lüning 1979. p.108-113.

⁷⁶⁶ Raczky P. 1974. p.185-210.

⁷⁶⁷ Raczky P. 1988 37.kép, Parkinson, W.A. 2006. fig 4.4.

⁷⁶⁸ Horváth L.A.-Simon H.K. 2003. p.80-81.

teljesen eltűnt. A kultúra III. szakasza expanzív, ekkor érte el a legnagyobb kiterjedését⁷⁶⁹. Az új edényformákat kisebb déli, vinçai bevándorló csoportoknak tulajdonítja Bondár Mária⁷⁷⁰. A nagyobb kiterjedésű telepek megszűntek, és kisebb, a kultúra belső területein sűrűbben előforduló telepek vették át helyüket. A települések szerkezete nem változott nagy mértékben, a házaik földbe mélyített alapokra épültek, cölöpszerkezetesek voltak. A gazdaság sem alakult át, továbbra is az égetéses, erdőirtásos talajművelés játszotta a fő szerepet⁷⁷¹.

Jóval ritkábbá váltak az anthropomorf ábrázolások a Lengyeli kultúra neolitikus szakaszaihoz képest. Zalaszentbalázs-Szőlőhegyi mező kora rézkori településéről kerültek elő emberalakú idol töredékei. A rituális tárgyak között megtalálhatóak a kocka alakú oltárok, oltármécsesek. Az állat alakú plasztikák és az állatalakos fedőfogantyúk szintén megmaradtak a Dunántúlon, ám arányuk megváltozott a korábbi időszakhoz képest. Ez a kultikus rítusok megváltozására utal, mely talán a stabilizálódott gazdasági helyzetnek tudható be⁷⁷².

2.2. Erdély

Erdélyben a késő neolitikum időszakában több kultúra illetve csoport is feltűnik. Ezek közül a Petrești kultúra foglalja el a legnagyobb területet. Ennek eredete egyelőre ismeretlen, de „A” fázisának megléte párhuzamosítható az alföldi késő neolitikummal. A származását többek között eredeztetik a Balkánról, főleg a festett kerámia miatt. A Petrești kultúra viszonylag nagy elterjedési területét (szinte egész Erdély) a közösségek nagyfokú mobilitásával magyarázzák. A településeik között meg lehet különböztetni állandó, másodlagos és időszakos telepeket. A kultúra minden fázisában használatban voltak barlangi lelőhelyek is. Ezek alapján egy állattartó életmódot folytató mobilis közösséggel

⁷⁶⁹ Regenye J. 2007. p.381.

⁷⁷⁰ Bondár M. 2006. p.107-109.

⁷⁷¹ Bondár M. 2006. p.21-22

⁷⁷² Kalicz N. 2007.p.16-17.

számolhatunk ebben a régióban⁷⁷³. Házai között találhatóak fa platformra építettek és oszlopszerkezeteseket is, melyek padlóját a faszerkezetre tapasztották agyagból. A házak felmenő falai vagy fából voltak, más esetekben pedig tapasztott paticsfalúak voltak⁷⁷⁴. A kultúra temetkezései nem nagyon ismertek, a néhány feltárt magányos sírban zsugorított, oldalra fektetett halottat találtak.

Bár a Tiszapolgárhoz fűződő kapcsolata egyelőre nem tisztázódott, a két kultúra szomszédos volt egymással, a Petrești AB-B periódus egyidős az alföldi kora rézkorral. A kultúra az összes periódusában megtalálható a festett kerámia, de a B fázisban nincsenek új díszítőmotívumok, csak a korábbiakat használják fel⁷⁷⁵. A Tiszapolgár-kultúra terjeszkedése során elérte a Partiumot, és Erdély nyugati részeit is. Az Iclod-csoport Zoia Maxim szerint valószínűleg valamilyen szerepet játszhat az erdélyi Tiszapolgár kialakulásában. Erdélyben már a későneolitikumban megjelenik a Cucuteni-kultúra elődje, a Precucuteni. Ennek harmadik fázisa egyidős az alföldi későneolitikum legvégével, és a Cucuteni A pedig az Ariuşd (Erősd) A fázissal és a Tiszapolgárral egyidős⁷⁷⁶.

2.3. Észak-Balkán

Szerbiában a középső neolitikumban induló meghatározó Vinča-kultúra a következőképpen egyeztethető a késő neolit – kora rézkor átmenettel: A Tisza-Herpály-Csőszhalom- kör a Vinča C-D1 horizonttal, míg a prototiszapolgári és a tiszapolgári fázis a Vinča D2-vel egyidős⁷⁷⁷. Észak-Bulgáriában az egész Tisza-Herpály-Csőszhalom – Prototiszapolgár – Tiszapolgár A-B időszakban a Salcuța-Gumelnița I-II-III horizont van jelen, míg Dél-Bulgáriában korai neolitikumtól nyomon

⁷⁷³ Maxim, Z. 1999 Cluj.p.239-240.

⁷⁷⁴ Paul, I. 1992. p.35-36.

⁷⁷⁵ Paul, I. 1992. p.90

⁷⁷⁶ Maxim, Z. 1999 Cluj.p.221-244.

⁷⁷⁷ Tasić, N. 1995.p.26-27.

követhető Karanovo-kultúra hatodik fázisa mutatható ki (Karanovo VI)⁷⁷⁸.

A Vinča kultúrában a nagyobb változások C fázis végén mentek végbe. A magyarországi kora rézkorral egyidős Vinča D2 fázist a leggyakrabban izolált telepekről ismerjük, mind Szerbiában, mind a Szerémségben. A névadó vinčai tell a Vinča D fázisban is végig lakott. A Vinča-kultúra szerbiai variánsának Duna menti területeiről Divostinból ismerünk biztos adatokat a D2 meglétére. Ez az egyetlen lelőhely, mely adatokat szolgál a házakról; ezek párhuzamos sorokban álltak. Ez nem különbözik nagyban a Vinča C települések szerkezetétől. Amiben különbség van, az a házak mérete, a Vinča C-hez képest kisebb és keskenyebb házakat építettek, melyek két vagy három szobából álltak. A házépítési szokások azonban biztosan a Vinča C periódusra vezethetők vissza.

A kerámiaformák a következők: egyszerű bikonikus, vagy kerek tálak; tányérforma tálak; amforák; magas nyakú fazekak. A díszítésben a politurmuster a vezető díszítéstechnika, míg a kannelúradisz nem jellemző. Bizonyos kerámiaformák (pl. mély fazekak két szalagfüllel) egyértelműen a korábbi időszakra vezethetők vissza. Az ember alakú szobrok laposabbá váltak, a fej és test ábrázolása erősebben stilizált. A réztárgyak ritkák, de egyáltalán nem ismeretlenek, egy rézkarperec került elő Divostinban. Az agancs-, csont-, és kőtárgyak tekintetében különösebb változás nem észlelhető a korábbiakhoz képest⁷⁷⁹.

⁷⁷⁸ Raczy P. 1988 37.kép, Parkinson, W.A. 2006. fig 4.4.

⁷⁷⁹ Brukner, B. 1991. p.201-208.

3. AZ ALFÖLDI KÉSŐ NEOLITIKUM ÉS KORA RÉZKOR RÉGÉSZETÉNEK ÖSSZEHASONLÍTÁSA

3.1. Települések

Késő neolitikum

A klasszikus tiszai kultúra elterjedési területe két nagy részre osztható, melyek között a határ a Körösök vidéke. A késő neolitikum végi csoportok közül a legészakabbra a csőszhalmi csoport található, a Felső-Tisza-vidéket, a Bodrog völgyét, és Kelet-Szlovákia déli részét foglalja el. A herpályi csoport a Berettyó-völgy és a Sebes-Körös völgye között helyezkedik el, a Körösöktől délre pedig a késői Tisza-kultúra található. A településeket három nagy csoportba lehet sorolni. Vannak telltelepülések, melyek többrétegűek, több hektár (1,5-11 ha) kiterjedésűek, és 3-4 méter magasak. Vannak tellszerű települések, melyek kevesebb réteggel rendelkeznek, és a kultúrréteg 1-2,5 méter vastagságú. Ezen kívül léteznek egyrétegű települések, a kultúrréteg általában nem haladja meg a fél métert; ez a leggyakoribb településforma a késő neolitikumban. A tellek és a tellszerű települések az Alföld déli részére jellemzőek, Hódmezővásárhely, és Szeged környékéről ismert az eddig feltárt tellek jelentős része. A házak általában földre épített, cölöplyukas, felmenő paticsfalú, nyeregtetős, többhelyiséges szerkezetűek voltak. A padlót agyaggal tapasztották⁷⁸⁰.

Hódmezővásárhely-Gorzsán is a fentiekben ismertetett háztípust dokumentálták, általában két-háromhelyiséges nagyméretű házak kerültek elő az ásatáson. Ezek közül kivétel a legnagyobb (20X13 m-es) ház, melyhez hat helyiség tartozott, és ehhez egy emelt padlójú helyiség csatlakozott. Ebben a házban minden szobában volt egy kemence. A telepet egy több időszakban is övezte árok, ezek közül a legjobban ismert

⁷⁸⁰ Kalicz N.-Raczky P. 1987, p.17-19.

a késői, B és A fázisok között létesített, 100 X 70 m-es oválisan megnyúló, szabálytalan kör alakú árok⁷⁸¹.

Hódmezővásárhely-Kökénydombon összesen 27 darab ház, vagy házrészlet került elő. A házak kissé földbe mélyítve álltak, szerkezetük megegyezik a korábban ismertettekével, némelyik ház sarka le van kerekítve. Némelyik házban a padlótapasztás és a kerámiaeloszlás alapján kétosztatúságot lehet feltételezni, rosszabb minőségű a tapasztás a ház egyik felén (a „raktárrészen”), mint a lakórészen. Az egyik ház alapozása kerek fatörzseken nyugszik⁷⁸². Az első ásatás alkalmával egy háromszög alakú oromdíz, és több meszelt paticsdarab is előkerült⁷⁸³.

Az Öcsöd-Kováshalmon végzett feltárások sokat elárultak a települések szerkezetéről is. Itt a központban 4-6 ÉNY-DK tájolású ház állt, melyek körül egy 3-5 m-es nyílt terület volt a mindennapi tevékenységek színhelye. Ezentúl pedig egy, a teljes telepet körülölelő, téglalap alapú kerítés nyomait is megtalálták. A házak itt is kivétel nélkül felszínre épített, felmenő falú, téglalap alaprajzú, nyeregvetős épületek voltak. Hosszuk 7-18,5 m, szélességük pedig 3,5-8 m között változott. Általában két vagy három helyiségre oszlottak. A házak vázát a nagyméretű oszlopok alkották, ezeket vesszőfonatokkal, náddal, sással kötötték össze, amit végül kívül-belül agyaggal vontak be. A nyeregvetőt három belső oszlop támasztotta alá – ez az oldalfalakkal együtt összesen öt oszlopsort jelent. A padlót ledöngölt agyagréteg képezte⁷⁸⁴.

Berettyóújfalu-Herpályon a herpályi csoport tell-településén talált házak nagyban hasonlítanak a Tisza-kultúra épületeihez. Téglalap alakúak, hosszuk 10-12 m, szélességük 4-6 m. Az átlagos alapterület ez alapján kb 50m² lehetett. A házak többsége 3 helyiségből állt, a bejáratot pedig a rövidebb oldalra helyezték el. Az agyag padlószint néhol kissé mélyebben volt a talajszintnél, de meg lehetett figyelni, hogy erre még fából deszkákat, vastagabb faágakat tettek. Ez a megoldás jó szigetelést

⁷⁸¹ Horváth F. 2005. p 54-55.

⁷⁸² Korek J. 1984. p. 138-139

⁷⁸³ Banner J. 1931.p.16.

⁷⁸⁴ Raczky, P. 1987, p.66-68.

biztosított a helyiségeknek. A házak oldalfalát itt is nagyméretű oszlopok, és köztük vesszőfonatos részek alkották. Ezt az egész szerkezetet pedig agyaggal borították. A herpályi település különlegessége, hogy emeletes házat is találtak. A ház vázát alkotó oszlopok itt kettesével voltak a földbe süllyesztve. Az egyik oszlop a tetőt tarthatta, a másik pedig csak az emeleti födémét. A telepet egy árok vette körül, mely a település növekedtével a fiatalabb fázisokban elvesztette jelentőségét⁷⁸⁵.

Különös jelentőségű Polgár-Csőszhalom, mivel itt mind a tellen, mind az amelletti síktelepen végeztek ásatásokat. A tell elhelyezkedése már magában is meglepő, hiszen az Alföldön ezen kívül csak a déli részen (a Körös-völgyig), innen több, mint 100 km-re ismerünk hasonló telleket. Az egész település mérete 28 hektár, ami az Alföld déli részén elterülő települések maximum 10-11 hektáros méretéhez képest jelentősen eltér. A tellen belül a magnetométeres felmérések 13-16 ház nyomát valószínűsítették, körülöttük pedig egy ötszörös körárok meglétére utaltak. A körárokrendszer külső átmérője 180-190 m, a belső átmérője pedig kb. 70-75 m. Az itt végzett ásatások során a magnetométeres vizsgálatok és a fűrásminták eredményei beigazolódnak látszottak. A körárkok 3,8-4,2 m mélyek voltak, „V” keresztmetszetűek, és 7-10 m szélesek. Az ötszörös körárkon belül egy háromszoros paliszádkonstrukció nyomai is előkerültek.

A tellen a házak egy központi irány felé voltak tájolva, mintegy meghatározva egy tellen belüli kitüntetett pontot. Ezen a központi területen a feltárások két házat hoztak napvilágra, melyek egyikében egy két részre osztott kemence volt, a másikkban pedig egy miniatűr edényekből, agyag napkorongokból, és egy női alakot formázó szobrocskából álló kollekciónak volt⁷⁸⁶. A tell az ásatók értelmezése szerint két kultúra, a tiszai és a lengyeli érintkezésének nyoma, egy olyan hely, melynek térben és időben is kitüntetett szerepe van. A körárok- és paliszádrendszer a térből emeli ki a helyszínt; a tellen belül leégett, majd

⁷⁸⁵ Kalicz N.-Raczky P. 1986. p.75.; 80-94.

⁷⁸⁶ Raczky P., Meier-Arendt, W., Kurucz K., Hajdú Zs., Szikora Á. 1994. p.231-240.

ugyanazon a helyen újjáépített épületek pedig a múlttal való kapcsolatot biztosítják. A tellen belüli temetkezéseket és az állatcsont anyagot a külső telep anyagával összehasonlítva szintén egyértelművé válik a tell szimbolikus és fizikai elkülönülése a külső világtól⁷⁸⁷.

A külső településen 62 házat tártak fel, melyek szigorúan egyfelé voltak tájolva. A 62 ház, a hozzájuk kapcsolódó 64 melléképület, a nagyszámú feltárt gödör és kút Polgár-Csőszhalom tette az eddigi legnagyobb feltárt újkőkori településsé. A síktelepen sikerült egy áldozókat is feltárni, melyből 86 darab egész edényt lehetett rekonstruálni. A házak kelet-nyugati tájolásúak voltak, felmenő paticsfalúak, két helyiséggel, nyeregtetővel⁷⁸⁸. A feltárt terület adatait felhasználva összesen kb. 380 házat lehet valószínűsíteni az egész településre, melyek közül 81-162 állhatott egy időben (a település életartamától függően). Ennek alapján kb. 400-800 fős népességre lehet következtetni⁷⁸⁹.

Kora rézkor

A tiszapolgári kultúra települései eddig kevéssé kutatottak, bár a Bognár-Kutzián-féle gyűjtésben szereplő lelőhelyeknek kb. egyötöde település, ezeknek nagyon kis részén volt ásatás. Ahol volt, azonban csak kis területet érintett, és jónéhányuk nincs is közölve. A legfontosabb Tiszapolgár-települések a következők: Crna Bara (Feketető), Kenderes-Kulis, Kenderes-Telekhalom, és Tibava (Tiba), Vésztő-Bikeri, Tiszaug-Kisrépart, Bélmegyér-Mondok, Tiszaföldvár, és a bánáti Parța (Parác).

Kutzián Ida monográfiájában a következő adatokat gyűjtötte össze: A Kenderes-Kulison és Kenderes-Telekhalmon feltárt négyszögletes cölöpös szerkezetű házmaradványok a basatanyai csoporthoz tartoznak. A Kulison feltárt ház (II/a) kissé trapezoid, a

⁷⁸⁷ Raczky P. - Anders A. 2006. p.22-25.

⁷⁸⁸ Raczky P., Anders A, et al. 1997. p.38-40.

⁷⁸⁹ Raczky P. - Anders A. 2006. p.22-25.

rövidebb oldalai 4 és 4,25 m hosszúak (mint Tibaván), a hosszabb oldalai 5,35, és 5,1 m hosszúak (rövidebb, mint Tibaván).

Kenderes-Telekhalmon az egyik házból szintén csak két cölöplyuk maradt fenn, a többi részt valószínűleg a mélyszántás és az erdősítés pusztította el. A másik háznak csak az Ény-i része került feltárássra. Ez a négyszögletes cölöplyukas építmény tapasztott agyagpadló nélküli, a padlószintet az „a” jelű törmelékfolt jelzi.

A Crna Bara-i telep a Tiszapolgár-kultúra déli területén található, és a kultúra többi telepét tekintve nem átlagos település. A többrétegű telepen 5 réteg köthető a kora rézkorhoz, a legalsó ezek közül (5a) tartalmaz némi neolit anyagot, míg az 5b réteg tisztán neolit. Lakóházak nyomait az 1. és a 3. rétegekben lehetett megfigyelni. Az 1. szinten egy tapasztásfolt jelzi egy ház sarkát, a cölöplyukak mélysége 0,9-1,1 m, az átmérő az indulásnál 0,8-1,0 m, ez a cölöp köré ásott lyukat jelezheti. A házak négyszögletesek, párhuzamosan futnak az ÉK-DNy tengely mentén, mint Tibaván és Kenderes-Kulison. A 3. szinten egy feltételezett alapárok nyomait lehetett megfigyelni. A tűzhelyek a házakon kívül helyezkednek el, és 2-3 réteg agyagtapasztás nyomai figyelhetők meg. Az 5. tűzhely átmérői 2,8 és 1,98 m voltak. Az 1. szinten egy gyereksírt tártak fel, mely a deszki csoportozhoz tartozik.

A Tiszapolgár-kultúra csoportjainak házai között tagadhatatlan hasonlóság van, alapárkot csak Crna Bara-n és Vésztón sikerült megfigyelni. Sajnálatos módon egy kielégítő publikáció sem született még. A crna-bara-i tell struktúrája és a többi tiszapolgári telep különbsége nyilvánvaló. A házak mind kissé trapéz alakúak, felmenő fa-agyag falúak. Centrális tartóoszlopok csak a hosszabb házakban vannak. Tűzhelyek csak a házakon kívül figyelhetők meg. Kutzián Ida szerint a késő neolit háztípus nem fejlődött lényegesen tovább a kora rézkorban. A falak valamivel vékonyabbak lehettek, és nincs bizonyíték szándékos házgyújtásra, mint a későneolitikumban. A házfalak, ha nem égtek meg,

rosszabb eséllyel maradnak meg, ezzel magyarázható kevésbé időtálló mivoltuk⁷⁹⁰.

Tiszaföldváron a kistréparti csoport egy háza, egy kemencéje, egy tűzhelye, egy sírja, és néhány gödre került napvilágra. A ház döngölt padlós, felmenő paticsfalú, egy helyiségű volt. Cölöplyukakra utaló nyom nem volt megfigyelhető. A kemence, melynek sütőfelületét kistréparti cserepekkel tapasztották, valamint a tűzhely több méterre volt a háztól. A ház északi felében két csoportban edények heverték, ezek a ház leégésekor törtek össze⁷⁹¹.

Bélmegyer-Mondoki dombon egy házrészletet, egy sírt, egy gödröt, és egy árok részletét sikerült feltárnia az ásató Goldman Györgynek. A házrészlet alapján egy négyszögletes alaprajzú, felmenő paticsfalú, döngölt padlós épület rekonstruálható. Cölöplyukak nyomait itt sem sikerült megfogni⁷⁹².

A telepekre és házakra vonatkozólag a romániai kutatás friss adatokkal szolgál. Iercoşan a telepeket többféle szempont szerint csoportosította. Elhelyezkedés szerint vannak a folyók, patakok első teraszán elhelyezkedő telepek, a dombos vidéken található telepek, az előhegységekben és hegyes vidéken elhelyezkedő telepek, és megemlít két barlangi telepet is. A telepstruktúra alapján két csoportot különít el, a sűrű, intenzív telepeket, melyeket vagy a természetes adottságok, vagy mesterséges kerítés kerít körül, valamint a ritkás, extenzív nyílt telepeket, melyek ritkán fordulnak elő⁷⁹³. Több lelőhelyen sikerült házakat feltárni, így Oradea (Nagyvárad)-Szalka I-II-n, Oradea (Nagykároly)-Cozardon, Homorodu de Sus (Felsőhomorod)-Lunca-n, Zalău (Zilah)-Valea Mişii-n, Sântana (Újszentanna)-Holombon, és Suplacu de Barcău (Berettyószéplak)-Lapişon is. Iercoşan három háztípusról beszél, a felszínre épített, a félig földbemélyített, és a földbemélyített házakról⁷⁹⁴.

⁷⁹⁰ Bognár-Kutzián I. 1972.,p.164-171

⁷⁹¹ Siklódi Cs. 1982-83. p.11-25.

⁷⁹² Goldman Gy. 1977. p. 222-223.

⁷⁹³ Iercoşan, N. 2002.p.107-114.

⁷⁹⁴ Iercoşan, N. 2002.p.115-119.

A fentebb már említett új Körös Regionális Régészeti Program keretében egészen új információkra derült fény. A megelőző terepbejárások és magnetométeres felmérések alapján Vésztő és Körösladány határán két szomszédos tiszapolgári település került napvilágra. Vésztő-Bikerin 2000-2003 között, míg Körösladány-Bikerin 2005-2006-ban végeztek ásatásokat. Mindkét helyen körárokkaal körülvevett település részleteit tárták fel⁷⁹⁵.

A Vésztő-Bikerin feltárt település teljes feldolgozása és publikációja még várat magára, de az előzetes jelentésekből kiderül, hogy itt több házat is sikerült feltárni. A 2. szelvény négyes objektuma egy alapárkos ház. A házokról összefoglalóan elmondható, hogy mindegyik paticsfalú, és padlóik általában rosszul átégettek, szemben a gyakran jól megmaradó neolit házpadlókkal. Az ásatók a 2. szelvény 4. objektumán mind neolit, mind kora rézkori tulajdonságokat véltek felfedezni, előbbire az alapárok, utóbbira a vékony padló utal⁷⁹⁶. A telep magnetométeres felmérése során talált, házként értelmezett mágneses anomáliák alapján alapárkos házak feltételezhetőek. Ezek nem jellemzőek a Tiszapolgár-kultúra magyarországi területeire, csak Partán találtak ilyen típusú házat, és a Crna-Bara-i tellen, valamint az innen nem messze található Vésztő-Mágoron. Az alapárkos házak párhuzamai a lengyeli kultúra és a Vinča-kultúra kora rézkori telepein találhatóak meg⁷⁹⁷.

A kora rézkori rétegek szintén vékonyabbak, mint a késő neolitikus rétegek, könnyebben pusztulnak. A tiszapolgári telepek, kultúrrétegek vastagsága 20-225 cm-ig terjed, de az átlag kevesebb, mint 50 cm. A vastagabb rétegek a tellemekre jellemzőek, így a romániai Partán (Parác), Sântana (Újszentanna)-Holombon és a szerbiai Crna Barán, ahol a telteken tiszapolgári rétegek is vannak⁷⁹⁸.

Érdekes kérdés a tiszapolgári telepek erődítésének problémája. A Tiszaug-csoport leggazdagabb lelőhelye Tiszaug-Kisrétpart. Itt

⁷⁹⁵ Parkinson, W.A. – Gyucha A. 2007. p.50.

⁷⁹⁶ Gyucha A. – Parkinson, W. – Yerkes, R. 2004 p.25-52

⁷⁹⁷ Gyucha A. – Bácsmegi G. – Fogas O. – Parkinson, W. A. 2006. p 23-24.

⁷⁹⁸ Iercoşan, N. 2002.p.115-119

épületnyomot nem sikerült megfigyelni, ellenben egy árok nyomait hosszan lehetett követni. Az árok funkciója kérdéses, akár védelmi, akár szakrális célja is lehetett⁷⁹⁹. Hasonló árkot sikerült feltárni egy rövid szakaszon Bélmegyér-Mondokon, de ennek funkciója sem állapítható meg teljes bizonyossággal⁸⁰⁰. A Vésztő-Bikerin megfigyelt többes körárok az egész települést körbefogja, az eddigi feltárások alatt megfigyelt cölöplyukas szerkezet valószínűleg védelmi funkciót láthatott el. A Körösladány-Bikerin végzett magnetométeres felmérés is hasonló szerkezetű erődítés nyomait mutatta⁸⁰¹. Közöletlen a Szolnok-Zagyvaparton 1986-ban leletmentések során előkerült tiszapolgári település, melyet egy kettős erődítés vesz körül, egy külső nagy árok, és egy azzal párhuzamosan futó kisebb árok. A feltárás az erődítés majdnem felét érintette, és egy szilvماغ alakú, bejárati résszel rendelkező árokrendszerre derített fényt⁸⁰².

3.2. Temetkezések

Késő neolitikum

A késő neolitikum temetkezéseinek jellemzői a következőképpen foglalhatóak össze. A tiszai kultúra temetkezései majdnem mind a települések területén kerültek elő, így volt ez a tiszai és a csószalmi csoporton belül, a herpályi csoport a speciális temetkezései kerültek a telepen belülré, és a szokványos sírok pedig kis csoportokban a települések határain kívülről kerültek elő. A temetkezési rítus nagyjából egységes az Alföld területén, a halottat általában zsugorított pozícióban helyezték végső nyughelyére. A fektetési oldal nem egyértelmű különbségtétel a nemek között. A koporsó használatát is több helyen megfigyelték. A sírok irányítása nem egységes, de általában kelet-

⁷⁹⁹ Siklódi Cs. 1982. p.231-238

⁸⁰⁰ Goldman Gy. 1977 p. 221-234.

⁸⁰¹ Gyucha A. – Parkinson, W. – Yerkes, R. 2004 p.25-52

⁸⁰² Szakdolgozatom témája, várható elkészülési időpontja 2009 tavasza.

nyugati, vagy délkelet-északnyugati tájolásúak. A sírokba általában kevés mellékletet helyeztek. A viseleti tárgyak (gyöngyök), és néhány edény kerültek a sírokba. A társadalmi rétegződésre egyelőre kevés a bizonyíték, a férfiak mellé helyezett vadkanagyar, vagy -állkapocs, és a többes csontgyűrűk lehetnek a temetkezésben megjelenő szociális differenciálódás jelei. A késő neolitik sírokban igen gyakori az okker megjelenése. A koponyán, az alsó, és felső végtagok csontjain lehet megfigyelni okkernyomokat, és számos esetben okkerrögöt, vagy okkerral teli edénykét találni a sírokban⁸⁰³.

Az egyik legnagyobb számú késő neolitik temetkezéssel bíró lelőhely az Alföldön Polgár-Csőszhalom. Eddig 114 sírt tártak fel a külső településen, és 21 sírt a tell területén. A férfiak általában jobb, míg a nők általában bal oldalra fektetve, enyhén zsugorított pózban kerültek a sírokba. A férfiak mellé helyezett mellékletek közül a legáltalánosabb a kőbalta, és a vadkanagyar, vagy vadkanállkapocs voltak. A női sírokban a viseleti elemek voltak általánosak, a derék köré csavart gyöngysorok márványból, vagy Spondylusból, a Spondylus-karperecek, és a gyönggyel díszített fejékek. A csőszhalmi sírok között volt egy szimbolikus temetkezés is, melybe csontvázat nem, csak mellékleteket helyeztek. A fej helyén okkerfoltot, mellette vadkanállkapocsot, és kőbaltát, valamint néhány gyöngyszemet tártak fel. A mellékletek alapján egy férfi szimbolikus temetésére lehet következtetni⁸⁰⁴.

Szintén jelentős számú temetkezés került elő Szegvár-Tűzkövesen, összesen 77 darab. A zsugorított vázak a kelet-nyugati tengely mentén feküdtek. A férfiak a jobb oldalukon, a nők túlnyomó része a bal oldalán feküdt. Az egyik sírban a halott a hátán fekszik szinte nyújtott pozícióban, csak a bokája és a kezei fordulnak balra. Kevés gyermeksír, mindössze kilenc darab került elő. A legtöbb sír nem tartalmazott mellékletet, a mellékletes sírokból balták, pattintott pengék, márványgyöngyök, állatfogak, és rézgyöngyök kerültek elő. Kerámiát öt

⁸⁰³ Kalicz N.-Raczky P. 1987. p.23-24.

⁸⁰⁴ Raczky P., Anders A, et al. 1997. p.39-40.

esetben mellékeltek a halotthoz. Néhány sírban fakoporsó nyomait lehetett megfigyelni⁸⁰⁵.

Berettyóújfalu-Herpályon negyven temetkezés került napvilágra. Érdekes, hogy a sírokba temetettek 75%-a csecsemő, vagy gyermek. A tellen több esetben fordult elő, hogy kisgyermeket temettek a házak oldalfala alá, vagy alapfalába, esetleg a tartócölöpök gödrének aljába. Ezeket a csontvázakat építési áldozatként lehet interpretálni. A valódi temetkezések általában kelet-nyugati, illetve délkelet-északnyugati irányításúak, zsugorított vázasak. Mindössze négy sír tartalmazott edénymellékletet, ezen kívül kő-, csont-, Spondylus-, és réztárgyat helyeztek a halottak mellé. A telltől távolabb több kisebb sírcsoport is előkerült⁸⁰⁶.

Hódmezővásárhely-Kökénydombon összesen 24 darab neolitikus temetkezést tártak fel a hét ásatás folyamán. A rítus meglehetősen egységes: zsugorított vázas, kelet-nyugati, vagy délkelet-északnyugati irányítású sírokat találtak itt. A leggazdagabb sír az 1929-ben előkerült 1. sír volt, itt egy férfi csontváza mellől kőbalta, szaru-magkő, szarukőpengék, gyöngyből készült kar-, és nyaklánc, kétlyukú gombok és farkasfogak kerültek elő. A többi sírből leggyakrabban kagylóból, vagy mészkőgyöngyökből álló kar- és nyakláncok, valamint okker került elő. Két halott ujjait ékesítette többes csontgyűrű⁸⁰⁷. A hetedik ásatás egyik sírgödrében cölöplyukak nyomait fedezték fel, itt sírépítményre következtettek az ásatók⁸⁰⁸.

Öcsöd-Kováshalmon a feltárt 44 sír nem tér el a fentebb ismertetett rítustól, zsugorított helyzetű, kelet-nyugati tájolású okkerral befestett halottakat tártak fel. Egy esetben speciális azonban a temetés rítusa, az egyik sírban hamvakat helyeztek el, és okkerral borították

⁸⁰⁵ Korek, J. 1987, p.58.

⁸⁰⁶ Kalicz N.-Raczky P. 1986. p.125-126.

⁸⁰⁷ Banner J. 1931., és Korek J. 1984. p. 135-151. alapján.

⁸⁰⁸ Horváth F. 1986. p.14.

azokat. Erre a tiszai kultúrkörből nincs párhuzam, az aszódi temetőből azonban ismert hamvasztásos temetkezés⁸⁰⁹.

Itt kell megemlíteni az aszódi lelőhelyet, mely az Alföld északnyugati szélétől nem messze fekszik, és mely számos kelet-magyarországi kapcsolattal bír. Innen összesen 220 darab sír került elő. Az általános temetési rítus a zsugorított vázas, de megjelenik itt a szórthamvas, és az urnás temetkezés is. A leggyakoribb melléklet az edény volt, de maximum 7 edényt helyeztek egy sírba. A dunántúli régióban előfordul akár 10 edény is egy sírban. A férfisírokban kőbuzogányokat, pattintott köveket, és agancsfokosokat, a női sírokban kagylókat és gyöngyöket találtak. A sírokban általános volt az okkermaradványok megléte. A sírok egynegyede volt melléklet nélküli. A két leggazdagabb temetkezés a 100.-as és 101.-es számú férfi és női sírok voltak. Mellékleteik között van kőbuzogány, vadkanagyar és vadkanállkapocs, kőbalta, Spondylus-karperec, és gyöngyök. Mindkét sírban 7-7 edény volt⁸¹⁰.

Kora rézkor

Sok helyen szereplő tény, hogy a Kárpát-medencében legelőször a kora rézkorban jelennek meg a telepektől elkülönült temetők. Talán ebből is következik, hogy a Tiszapolgári kultúrát a temetőiből ismerjük a legjobban. A tiszapolgári temetkezések első elemzését természetesen Bognár-Kutzián Ida végezte el két nagy monográfiájában. A kora rézkori temetkezési szokások szabályait a basatanyai temető alapján J. Chapman foglalta össze 17 pontban, ezek közül a legfontosabbak, melyek általános szabályoknak mondhatóak, a következők⁸¹¹. A sírgödrök általában 30-90 cm mélyek, és szabálytalan téglalap alakúak. A sírok irányítása a kelet-nyugati tengely mentén történt, általában a fej nyugat felé fekszik. A

⁸⁰⁹ Raczky, P. 1987, p.80.

⁸¹⁰ Kalicz N. 1985. p.22-40

⁸¹¹ A Bognár-Kutzián-féle adatokat és a Kovács K.-Váci G.-féle adatokat is figyelembevéve, a Chapman-féle felsorolás alapján.

halottakat a sírokba általában erősen, vagy enyhén zsugorítva helyezték. Az eltemetetteket nem szerint megkülönböztették, a férfiakat a jobb, míg a nőket a bal oldalukra fektetve tették a sírgödörbe. Az újszülötteket és a gyermekeket ritkábban temették el (Hajdúböszörmény-Ficsori tón nem volt újszülött-csontváz⁸¹²), de ha mégis, akkor a gyereksírok rítusa nem különbözött a felnőtt sírokétól. A leggyakoribb sírmelléklet a kerámia, ezenkívül állatsont, és kő, valamint rézeszközök, vagy ékszerek kerülnek a sírokba. Basatanyán a nők mellé megmunkálatlan, míg a férfiak mellé megmunkált kőeszközöket helyeztek⁸¹³. Az utóbbi években előkerült temetők is megerősítik ezt a képet.

1975-ben jelentette meg Patay P. a Magyarhomorog-Kónyadombon feltárt temető anyagát, melyben a középső rézkor legkorábbi fázisára keltezhető leletanyag jelentkezett. A temetőben megjelentek a bodrogkeresztúri kultúrára jellemző súlyos fémtárgyak és az aranycsüngők, de a kerámiaanyagban fellelhetőek a tiszapolgári előzmények is⁸¹⁴.

1977-ben publikálta Hellebrandt M. és Patay P. a Tiszabábolna-Szilpusztai temetőt, melyben 4 tiszapolgári és 2 bodrogkeresztúri temetkezést tártak fel. A temetőben megfigyelhető volt az addig még csak Tiszapolgár-Basatanyáról ismert jelenség, a nyújtott csontvázas temetkezés is. Ezt egy késő neolitikus szokás esetleges megőrzéseként értékelték. Az itt tapasztalt szokások kapcsán a basatanyai népességhez (törzshöz) kötik az itt eltemetetteket⁸¹⁵.

Ecsedy I. a szabolcs-kisfaludi temetőrészletet ismerteti. A tízsíros temetőt egy Árpád-kori lelőhely bolygatta meg, minden valószínűség szerint az eredeti sírszám nagyobb volt ennél. A leletanyag alapján a temetőt nagy biztonsággal a Lucska-csoporthoz lehet kötni⁸¹⁶. Patay P. a tiszavalk-tetesi temetőt és telepet két részben publikálta. A 24 sír

⁸¹² Kovács K.-Vácz G. 2007.

⁸¹³ Chapman, J. 2000.p.82-83.

⁸¹⁴ Patay P. 1975. p.173-254.

⁸¹⁵ Hellebrandt M.-Patay P. 1977 p.43-76.

⁸¹⁶ Ecsedy I. 1977. p.11-38.

leletanyaga alapján arra a megállapításra jutott, hogy a temetőt a Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr átmeneti fázisban használták. A sírokban mindkét kultúra jellegzetességei előfordultak, a temetőn belül pedig lehet semmilyen különbséget tenni sem térben sem időben. Ez a tény az átfejlődés elméletét bizonyítja⁸¹⁷.

Friss közlés a Panyola-Vásármeződombon feltárt tiszapolgári temető publikációja. A hat sírt a kultúra kifejlett szakaszára lehet datálni, a megjelenő rézkarperecek, illetve a kerámiaanyag alapján. Az egyik sír a kora-középső rézkor átmeneti fázisára datálható. Az itt temetkező népesség a basatanyai csoportba tartozik⁸¹⁸.

A legújabb temetőpublikáció Kovács K és Váczi G. nevéhez fűződik, az M35-ös út megelőző feltárásainak keretében Hajdúböszörmény-Ficsori tó mellett tárták fel az eddig ismert negyedik legnagyobb tiszapolgári temetőt. A 34 sír mindegyike (az egy szimbolikus sírt leszámítva) megfelel a fentebb már leírt szabályoknak, a sírok fő irányítása nyugat-keleti (délnyugat-északkelet), hat halott fekszik fordítva (kelet-nyugat). A férfiakat jobb oldalukra, míg a nőket bal oldalukra fektették zsugorított pózban. A halottak mellé kerámiát, étel-, ékszer-, és eszközmellékeket helyeztek. Egyetlen réztárgy, egy karperec került elő a temetőből. A férfiak jellegzetes mellékelete volt a vadkanagyar, vagy –állkapocs. A temető a basatanyai csoportba tartozik, és a C14 adatok alapján 4350-4170-ig használták. Az eltemetettek korcsoportok szerinti aránya a következő: az infans-juvenis korcsoport, az adultus korcsoport, és a matus korcsoport 1/3-1/3 arányban képviselteti magát. Ez valószínűleg nem felel meg a teljes társadalmi képnek, mivel újszülötteket nem temettek ide. A férfi-nő arány nagyjából 50-50%-os⁸¹⁹.

A Tiszapolgár-kultúra temetkezései között megtalálhatóak a speciális sírok is. A basatanyai temetőben jelképes temetkezés lehetősége két sírgödörrel kapcsolatban merült fel: a 11. sír és a 29. sír esetében;

⁸¹⁷ Patay P. 1978 p.21-58., és Patay P. 1979 p.27-53.

⁸¹⁸ Patay R. 2006. p.61-88.

⁸¹⁹ Kovács K.-Váczi G. 2007.

mindkettő a temető I. periódusához tartozik. A sír mellékletei alapján a 11. sírban női temetkezésre lehet gyanakodni (mésző gyöngyök alapján), a másik sírban egy vadkan állkapocsból és egy réz karperecből kiindulva Kutzián Ida véleménye szerint egy férfiről lehet szó. Többes temetkezésről 156 sír közül 7 esetben van szó. Bognár-Kutzián szerint kizárt dolog a többes temetkezések esetén, hogy a nő mint feleség fel lett volna áldozva a családfőnek⁸²⁰. Szintén szimbolikus temetkezést tártak fel Hajdúböszörmény-Ficsori-tón, a 34 sír közül egyben nem volt csontváz, csak mellékletek⁸²¹.

3.3. Anyagi kultúra

3.3.1. Kerámia

Késő neolitikum

A késő neolitikum végén az Alföldön területi csoportok kialakulását lehet megfigyelni, melyek kerámiaanyaguk alapján különíthetők el⁸²². A legdélebbi csoport, a gorz sai. A gorz sai tell megéri a prototiszapolgári időszakot, így kerámiaanyaga jól tükrözi a Dél-Alföld kerámiatípusait a későneolitikum végén. A gorz sai tell legkésőbbi fázisai, a „Gorzsa B” és a „Gorzsa A” kerámiája a következő jellegzetességekkel bír: A C fázis festett, valamint bekarcolt díszű kerámiája után megjelenik a gorz sai típusú fekete, fényezett, apró bütykökkel díszített kerámia. Az A fázist kevés lelet képviseli, megjelennek az átfúrt vagy benyomkodott pontokkal díszített bütykök, az átlukasztott csőtálpak, és a lencse alakú bütykök. A neolitikus bekarcolt díszítés eltűnik, az A fázis leletanyaga egyértelműen a kora rézkor felé mutat⁸²³.

⁸²⁰ Bognár-Kutzián I. 1963.

⁸²¹ Kovács K.-Vácz G. 2007.

⁸²² Kalicz N.-Raczky P. 1987, p 11-31

⁸²³ Horváth, F. 1987, p.41-42, és Horváth F. 2005. p.:51-84

A herpályi tell főbb kerámiatípusai a következők: gömbös aljú poharak, gömbös aljú csészék, kettős kónikus csészék, fordított csonkakúp alakú, ívelten kihajló peremű tálak, talpas tálak változó méretű talpcsővel, csőtalpas kettős kónikus edények, csőtalpas kelyhek, és nagyméretű amforák. A tell idősebb szintjein előkerült kerámia plasztikus díszítései között a leggyakoribbak a bütykök, szalagfülek, bordák, és vannak stilizált figurális, vagy geometrikus plasztikák. A festés is szintén nagy számban van jelen, a legidősebb a natúr alapon fekete festés, időrendileg utána következik a fehér alapon fekete festés, majd a vörös-fehér festés, a legfiatalabb pedig a natúr alapon fehér festés. A tell legfiatalabb rétegeiben megjelenő kerámia prototiszapolgári jellegzetességeket mutat, nincs festés, megjelennek a hegyes, átfűrt bütykök, a harangos talpcső, és a benyomkodott pontdíszítés⁸²⁴.

Polgár-Csőszhalom kerámiaanyagának egy részét (kb. 850 egész, vagy kiegészített edény, és kb. 1000 töredék) Sebők Katalin elemezte. A tálak között a leggyakoribbak az egyszerű konikus tálak, egyenes, vagy enyhén ívelt oldallal, de ezeken kívül igen nagy formai és minőségi változatossággal bírnak; különböző formájú csőtalpas tálak, ovális és négyszögletes tálak, bikonikus tálak szintén szép számmal kerültek elő a lelőhelyről. A fedők leggyakrabban egyszerű konikus formájúak egyenes, vagy enyhén ívelt oldallal. A fedőfogantyúk között találhatunk állatalakokat (kutya, kecske, juh, szarvasmarha, szarvas, hal), valamint jellegzetes a körben elrendezett, 4-8 darab karom alakú bütyökből álló fogantyú is. Vannak ember alakú, vagy emberi testrészt formáló fogantyúk is, leggyakrabban adoráns pózú stilizált kezek fordulnak elő. Csőszhalmon viszonylag kisszámú virágcserep alakú edény került elő, ezeknek enyhén kihajló széles szájuk, egyenes, vagy enyhén ívelt oldaluk, és egyenes talpuk van. A külső telep anyagában gyakoriak a klasszikus bomba alakú edények, és kisebb számban, de előfordulnak az „S” profilú csészék. A fazekaknak általában konikus testük, magas válluk, és cilindrikus nyakuk, valamint minden esetben két fogantyújuk

⁸²⁴ Kalicz N.-Raczkó P. 1986. p.104-105.

van. A nagyméretű amfóra alakú edények bikonikus testűek, hosszú, cilindrikus nyakkal szintén gyakoriak a leletanyagban. A díszítések közül a plasztikus díszeket, a festett és a bekarcolt díszeket lehet megemlíteni. A plasztikus díszek majd minden kerámiatípuson megjelennek, leggyakoribbak a kerek, vagy ovális bütykök, és a bütyökfülek. Bitumen bevonatos edények szintén szép számban vannak a leletanyagban, a bitument valószínűleg Erdélyből hozták⁸²⁵. A fekete festés a leggyakoribb díszítőtechnika a horizontális telepen, rombikus és cikk-cakk motívumok különböző variációi borítják az edények testét. Néhány esetben vörös pasztózus festés nyomait is fel lehet fedezni. A bekarcolt díszítés az edények csak 2-4%-án jelenik meg, ez alacsonyabb a többi tiszai településhez képest.

Összefoglalóan a telep kerámiaanyagáról Sebők K. megállapítja, hogy a telep alapvetően a Tisza-kultúrához köthető, a sok csak innen ismert kerámiaforma és a sok importkerámia azonban alátámasztja ennek a telepnek a szeparált mivoltát. A település kapcsolatai az Iclod-csoporttal, a Herpály-Sălca csoporttal, a Lengyel-kultúrával, és a lengyelországi Samborzec-Opatów kultúrával egyértelműen kimutathatóak, míg a tiszai kultúra déli területeivel nem mutatkozik direkt kapcsolat⁸²⁶.

Kora rézkor

Bognár-Kutzián Ida végezte el a tiszapolgári kerámia tipologizálását két nagy monográfiájában. Ezek eredménye a következőkben foglalható össze: A kerámiaanyagot a következőképpen osztotta fel típusokra: A) ivópoharak; négy csoportra választotta őket, ezeket pedig további alcsoportokra. B) bögrék; ezeknek három csoportja van, több alcsoporttal. C) virágcserep alakú edények; négy csoportot

⁸²⁵ Raczy Pál 2008.03.12.-én elhangzott előadásán új eredményként említette a bevonatos edényeken végzett anyagvizsgálatok alapján, hogy bizonyos edényeket nyírgyantával vontak be.

⁸²⁶ Sebők K. 2007. p.97-116.

választott szét több alcsoportra. D) tárolóedények; három csoportra és több alcsoportra választhatók. E) korsók; három nagy csoportra és ezen belül alcsoportokra osztotta ezt az edénytípust. F) kancsók, négy nagy csoporton belül több alcsoportja van. G) fazekak; egy nagy csoport különíthető el, több alcsoporttal. H) csőtálpas tálak; négy nagy csoportja van, ezeken belül alcsoportok, némelyik még kisebb egységekre lett szétválasztva. I) csőtálpas serlegek; két csoportja három alcsoportra oszlik. J) csőtálpas korsók; négy nagy csoportja és ezeken belül több alcsoportja van. K) Tálak; négy csoportot több alcsoport alkot. L) csészék; hat csoportja van és számos alcsoportja. M) mericék; egy csoportját két alcsoportra lehet osztani. N) gömbölyű testű edények. O) négyszöges testű edények. P) fedők; két alvariánsra oszlanak. Bognár-Kutzián Ida tehát ezt a 16 típust választotta el a kerámiaanyagon belül. A kutatók elfogadták, és többször felhasználták ezt a tipológiai táblát, a romániai leletanyagot Iercoşan illesztette be a táblázatba⁸²⁷. Szlovákiában Stanislav Šiška készítette el a tiszapolgári kultúra kerámiatipológiáját, szintén a Kutzián-féle táblázatot felhasználva⁸²⁸.

A tiszapolgári díszítésekről a következőket lehet elmondani: A legáltalánosabb plasztikus díszítésforma a bütyök. Méret szerint változatosak, vannak egyenes, és vannak csőrszerűen hajlított darabok, van átfűrt, átfűrtatlan, és félig átfűrt darabok. A csőtálpakon különböző alakú és elrendezésű áttört díszítés jelenik meg. Az edények testét különböző (általában geometrikus, de néhol véletlenszerű) elrendezésű benyomkodott pontokkal, pontkörökkel díszítik. A kistréparti csoportot jellegzetes díszítés jellemzi, megjelenik a bekarcolt, inkruszált dísz, ezek általában egyszerű vonalak, hálóminták, de van háromszögszerűen elrendezett minta is. A kistréparti csoport kerámiájában megjelenik a világosbarna felületű, és a fényezett sötét felületű kerámia is, a benyomkodott pontokat szintén mészbetéttel töltik ki⁸²⁹.

⁸²⁷ Iercoşan, N. 2002.p.124-146, és pl.144-145

⁸²⁸ Šiška, S. 1968 p.100-111.

⁸²⁹ Bognár-Kutzián I. 1963., p. 236-305, és Bognár-Kutzián I. 1972.,p.118-134 alapján.

3.3.2. Kőeszközök

Késő neolitikum

A késő neolitikus kőipar termékei nagy számban ismertek, a pattintott eszközök között igen változatos formájú pengéket találhatunk, míg a csiszolt kőeszközök közül legnagyobb számban a balták kerültek elő, mind laposbalták mind nyéllyukas balták. Késő neolitikus csiszolt balták ismertek többek között Hódmezővásárhely-Gorzásról, itt kalapácsformájú nyéllyukas balták, cipőtalp alakú laposbalták kerültek elő, valamint egy csiszolt márványbuzogány⁸³⁰. Szegvár-Tűzkövesről Erdélyből és délről (Dél-Kárpátok, Dinári hg.) származó nyersanyagokból készült kőeszközök kerültek elő, 10 balta és 3 csiszolókö formájában. A pattintott kövek nyersanyaga a tokaji obszidián, mátrai limnokvarcit, bakonyi radiolarit, valamint geiserit és opál⁸³¹. Öcsöd-Kováshalmon is jelentős számú a kőeszköz-leletanyag, a nyersanyagok a Dunántúlról, az Északi-középhegységéből, és az Északi-Kárpátokból származnak. Az eszközök helyben készültek, ezt a változatos formák, a félkész termékek, és a nagyszámú hulladék jelzi⁸³².

A herpályi tellről szintén egyszerű és átfűrt kőbalták, és miniatűr balták ismertek. A pattintott eszközök szürke, vagy barna kovából és obszidiánból készültek. Előkerültek itt márványból csiszolt edények, köztük egy kis tálka töredéke is⁸³³.

Érdemes még megemlíteni két különleges leletet a kőeszközökkel kapcsolatban. A szerencs-taktaföldvári leletmentések alkalmával egy összetört edényben 12 darab kőbaltát és két csiszolt vadkanagyardból készült tárgyat találtak. A tárgyak törötten, csorbán kerültek az edénybe, és így rejtették el őket⁸³⁴. A másik érdekes lelet a két csókai „kincs”. Az

⁸³⁰ Horváth, F.: 1987, p.42.

⁸³¹ Korek, J. 1987, p.55.

⁸³² Raczky, P. 1987, p.77.,81.

⁸³³ Kalicz N. – Raczky P. 1986 p.106.

⁸³⁴ Hellebrandt M. 1979 p.7-24.

első kincsben 96 darab domború csiszolt márványgomb, egy nagy gomba alakú márványgomb, 2 darab márvány hegedű alakú idol, , valamint vadkanagyar tárgyak, több mint 3000 Spondylus-gyöngy, kagylóból készült medálok és karperec, hat darab kétrészes csontgyűrű, és állatfogak. A második kincsben szintén kagylóból készült gyöngyök, mészkőből és cardiumkagylóból készült gombok V alakú átfúrással, valamint egy cardiumkagylóból készült dugó alakú tárgy⁸³⁵.

Kora rézkor

A kora rézkori leletanyagban szintén szép számban megtalálhatóak a kőeszközök. A kalapács alakú nyéllyukas balták sírokból és településekről egyaránt kerültek elő, az egész alföldi régióban és a szlovákiai lelőhelyeken is. Jellemzőek még a trapéz alakú laposbalták is, melyek szintén telepről és temetőből egyaránt ismertek. Bognár-Kutzián két típusát különíti el a laposbaltáknak, az elnyújtott testű, és a szélesebb testű variánst. Előfordul a csiszolt buzogány is, például a basatanyai temetőből, és egy szórvány Szatmár megyéből is ismert. A basatanyai temetőből és a mai Románia területéről is ismertek kis csiszolt gyöngyök⁸³⁶. A pattintott kövek között megjelennek a rézkor későbbi szakaszaira jellemző hosszú, pattintott tűzkő pengék. Emellett az obszidiánpengék is megtalálhatóak a leletanyagban, és a basatanyai temetőben obszidián nucleus is került elő⁸³⁷.

Csongrádiné Balogh Éva vizsgálta a jász-nagykun-szolnok megyei Tiszapolgár-kultúrához tartozó pattintott kőanyagot. Négy lelőhely kőeszközeinek vizsgálata során megállapította, hogy a korszak kis- és közép méretű pengéket gyárt, ezeket vakaróként, a geometrikus eszközöket nyílhegyként használják. Az egyik Kenderes-Kulison előkerült vakarón használati fény van, mely bőrtől származik. Egy

⁸³⁵ Raczy, P. 1994. p.161-172

⁸³⁶ Iercoşan, N. 2002.p.147-151.

⁸³⁷ Bognár-Kutzián I. 1972.,p.136-138

Tiszaföldvári darabon pedig fával való érintkezés nyomai láthatók. A nyersanyagok közül a szürkésbarna tűzkő a Prut vidékéről származik⁸³⁸.

J. Kozłowski a Tiszapolgár-kultúra kőnyersanyagának nagy részének származási helyeként a volhíniai-podóliai felföldet jelöli meg. A nyersanyagot itt bányászták, majd a magköveket egyben a Kárpát-medencébe vitték, ahol feldolgozták azokat⁸³⁹.

A középső neolitikus kőszerszámhoz képest szembevetve a pattintott eszközök alapanyagában és típusában tapasztalható változás, a késő neolitikumban jóval változatosabbak a pattintott kőszerszámok. Az alföldi késő neolitikum kőnyersanyag-kereskedelme egyértelműen a középső neolitikumban létrejött mintán alapszik, természetesen a megváltozott gazdasági-történelmi viszonyoknak megfelelően átfőmálódva. A késő neolitikumban a Herpály-kultúra területén domináns, de az egész Alföldön használatos volhíniai kova a kora rézkorban is meghatározó szerepű kőnyersanyag lett⁸⁴⁰. Megfigyelhető a kora rézkorban a kőszerszámok számának visszaesése, melynek magyarázata lehet a kereskedelmi útvonalak átalakulása, így a nyersanyagokhoz való nehezebb hozzájutás, és kisebb szerepe lehet a rézeszerszámok elterjedésének is⁸⁴¹.

3.3.3. Agancs- és csonteszközök, kagylóból készült tárgyak

Késő neolitikum

A késő neolitikum kézművesiparának jelentős részét kitevő csontművesség mind a használati eszközök, mind a viselet, ékszerek terén képviselteti magát. Jellegzetes késő neolitikus halászati eszközök a harpunák, melyek agancsból készültek. Léteznek egy- illetve kétoldalú

⁸³⁸ Csongrádiné Balogh É. 2001. p.91-106.

⁸³⁹ Kaczanowska, M. – Kozłowski J. 1997. p.221-324.

⁸⁴⁰ T.Biró., K. 1998. p.86-87.

⁸⁴¹ Gyucha A. – Parkinson, W. – Yerkes, R. 2004. p.35.

szigonyok, ezek például Hódmezővásárhely-Gorzsáról⁸⁴² és Öcsöd-Kováshalomról⁸⁴³ is ismertek. A halászathoz lehet kapcsolni a szintén túlnyomórészt agancsból készült horgokat is, melyek között voltak szakállas, és szakáll nélküli változatok. A használati eszközök közé tartoznak még a tük és árak, valamint az egy- és kétsoros fésűk is⁸⁴⁴.

A viseleti tárgyak és ékszerek között legnagyobb számban a gyöngyök képviseltetik magukat. A gyöngyök (bár készülnek kőből is) leginkább kagylóból és csontból készülnek, és igen változatos formákban jelennek meg, vannak cilindrikus, prizma formájú, hordó alakú, és lemezes gyöngyök is. A gyöngyök mind ruhadíszként, mind pedig fonálra fűzve gyöngysor formájában ékszerként funkcionáltak⁸⁴⁵. A legtöbb gyöngy a már fentebb említett csókai kincsekből ismert⁸⁴⁶.

A tiszai kultúrkör presztízstárgyai közé tartoztak a Spondylusból készült ékszerek, mint például a karperecek, a csüngők, nagy Spondylusgyöngyök. Karperecek kerültek elő Gorzsán a 29. sírban, a csókai első kincsben, nagy Spondylus-függők Öcsödről és Vésztő-Mágorról ismertek. A vadkanagyar is szintén presztízssal bíró tárgy, Berettyóújfalu-Herpályon, és a csókai, valamint a szerencsi leletek között is találhatunk agyarakat. A Polgár-Csőszhalom-dűlőn feltárt temetkezések jellegzetes férfimellékletei szintén a vadkanagyarak, vagy vadkanállkapsok⁸⁴⁷. Unikális darab a Herpályon talált övcsatnak rekonstruált megmunkált, díszített agancstöredék⁸⁴⁸. Speciális tárgynak minősülnek a többes csontgyűrűk (kettő-ötlyukúak), melyek Hódmezővásárhely-Kökénydombról⁸⁴⁹, és a csókai I. kincsből ismertek. Ezen gyűrűk viselői esetleg valamilyen kiváltságos réteg tagjai

⁸⁴² Horváth, F. 1987, p.42.

⁸⁴³ Raczky, P., 1987, p.74.

⁸⁴⁴ Lsd. Előző két lábjegyzet.

⁸⁴⁵ Horváth, F. 1987, p.42.

⁸⁴⁶ Raczky, P. 1994, p.161-172

⁸⁴⁷ Raczky P., Anders A, et al. Budapest, 1997. p.39

⁸⁴⁸ Kalicz N. – Raczky P. 1986. p.106.

⁸⁴⁹ Banner J. 1931. p.32-33.

lehetnek⁸⁵⁰. A késő neolitikus presztízstárgyakról Siklósi Zsuzsa írt, erről bővebben a 3.5. részben lesz szó.

Kora rézkor

A Tiszapolgár-kultúra csonteszközei szegényesebb képet mutatnak a késő neolitikus csonttárgyakhoz képest. Egy csontkanalat találtak Tiszapolgár-Hajdúnánási-úton, mely egy csótalpas tálban volt a 2. sírban. Ugyanebből a sírből egy ár is előkerült. Agancsbaltákat találtak somályi terepbejárás alkalmával, és Pusztaföldváron is. Az örvény-temetődombi település egyik gödrében pedig egy agancsból készült „halásznyílhegyet” találtak⁸⁵¹. Vésztő-Bikerin az egyik házban a padlón, egy kisebb területen 70 db agancsból készült nyílhegyet találtak. A tárgytypus eddig párhuzam nélküli, az ásatók szerint a könnyersanyag hiányának ellensúlyozásaként készíthettek csontból nyílhegyeket⁸⁵². A romániai területeken előkerült néhány agancsból készített nyéllyukas balta. Ismertek még agancs ültetők, lyukasztók, markolatok, nyelek, tük és árak. Szintén Romániából kerültek elő átfűrt és átfűratlan agyarak⁸⁵³. A Hajdúböszörmény-Ficsori-tó lelőhelyen feltárt temető férfisírjainak jellegzetes melléklete a vadkanagyar vagy a vadkanállkapocs⁸⁵⁴.

3.3.4. Fémek

Késő neolitikum

A fémhasználat szórványosan már a késő neolitikum előtt megjelent a Kárpát-medencében. Tudatos és rendszeres felhasználása mégis a neolitikum végének időszakára tehető. A késő neolitikus

⁸⁵⁰ Raczkó, P. 1994. p.161-172

⁸⁵¹ Bognár-Kutzián 1972.p.135-136.

⁸⁵² Gyucha A. – Parkinson, W. – Yerkes, R. 2004. p.35-36.

⁸⁵³ Iercoşan, N. 2002.p.152-153

⁸⁵⁴ Kovács K.-Váczai G. p.397-409.

telepekről és sírokból előkerült rézleletek anyaga termésrész, és hideg kalapálással állították elő mindet. Herpályon találták az eddigi legnagyobb számú késő neolitikus réztárgyat a település minden szintjéről, szám szerint 34-et. Egyszerű lemezből, vagy drótból hajlított gyűrűk, karperecek tűk, ékszerek és gyöngyök voltak a leletek között⁸⁵⁵. A többi nagy neolitikus telep feltárásáról sem hiányoznak a hasonló réztárgyak; Gorzsán karperec és gyöngyök⁸⁵⁶, Szegvár-Tűzkövesen csövecske alakú rézgyöngyökből és márványgyöngyökből készült nyakláncok⁸⁵⁷. A réz – az obszidián és a Spondylus mellett – a Kárpát-medencének az egyik legfontosabb kereskedelmi áruja volt; e három nyersanyag elterjedése szoros kapcsolatokat jelez a Kárpát-medencén belül és az egész balkáni régióban⁸⁵⁸.

Kora rézkor

A Kalicz Nándor által meghatározott rézhorizontok közül a késő neolitikum az 1/b horizonthoz tartozik, míg a kora rézkori Tiszapolgár-kultúra már a 2. rézhorizont része. A váltás két oka a következő: megjelentek a súlyos réztárgyak, és a rézmennyiség növekedése robbanásszerű volt⁸⁵⁹. A rézkori réztárgyakról Patay Pál írt. Az általa kora rézkorra datált típusok a következők: Pločnik-, Szendrő-, Vidra-, Crestur-, és Székely-Nádudvar típusú kalapácsbalták, a Csóka-típusú harcibalták. A középső rézkorra jellemző ellentett élű csákányok közül az Ariuşd-típusú keltezhető talán a korai rézkorra⁸⁶⁰. A nagy réztárgyakon kívül természetesen megvannak a termésrészből kalapált gyöngyök, és a gyűrűk is, melyek nem csak ujjon, hanem nyakláncra, vagy fülben is hordhatták. A Kárpátalján talált 16 rézkori fémtárgy között volt egy

⁸⁵⁵ Kalicz N. 1992 p.9.

⁸⁵⁶ Horváth F. 1987, p.43.

⁸⁵⁷ Korek J. 1987.p.56.

⁸⁵⁸ Kalicz 1992. p.9-10.

⁸⁵⁹ Kalicz 1992. p.10.

⁸⁶⁰ Patay P.1984

horog is, ezt a korai rézkorra teszi Kobály József⁸⁶¹. A tibavai temetőben nagy számban találtak karpereceket, hat sírból összesen 12 darab került elő⁸⁶².

A kora rézkori fémművesség minden kétséget kizáróan a balkáni fémművességi kör része. Ez a fémművességi kör, — vagy a súlyos réztárgyak köre — az egész Kárpát-medencében és a Balkánon nagyon markánsan jelen van. A Balkánon eddig feltárt két jelentős bánya, Ai Bunar⁸⁶³ és Rudna Glava⁸⁶⁴ kapcsolatrendszeréből látszik, hogy nemcsak a kárpáto-balkáni fémművesség kapcsolódik e két bányához, hanem ennél keletebbre is hatással voltak (Cucuteni-Tripolje-kör)⁸⁶⁵. Mindez arra enged következtetni, hogy a fejlett fémművességhez fejlett társadalmi (bányákhoz kapcsolódó ellátó települések) és kereskedelmi kapcsolatok (a réznyersanyag célállomásai, a nyugatra került réztárgyak) is járultak. A kora rézkori nagy féműzvények előállításának a helye kérdéses, elképzelhető, hogy helyben készítették őket⁸⁶⁶, de az is, hogy a Balkánról hozták készen e tárgyakat⁸⁶⁷.

A másik újítás, ami a korai rézkor fémművességében jelentkezik, az arany feltűnése a Kárpát-medencében. Két Tiszapolgár-kultúrához kapcsolható temetőben is találtak aranyat. A tibavai temetőben összesen kilenc darab kis aranycsüngő került elő⁸⁶⁸, a néhány évvel később feltárt Velké Ráškovce temetőjéből pedig nyolc kisebb aranycsüngő, és egy nagyobb aranykorong látott napvilágot⁸⁶⁹. A kis csüngők formái egységesek, a korábbi Spondylus-ékszerek alakját utánozzák. A kis átlukasztások minden bizonnyal a felvarrásra szolgáltak. A mai Magyarországon területén egy olyan aranyeletről tudunk, amely a kora

⁸⁶¹ Kobály J. 2006. p.41-60.

⁸⁶² Bognár-Kutzián I.: 1972, p.138-139.

⁸⁶³ E.N.Černych. 1978

⁸⁶⁴ Janković I. 1985.

⁸⁶⁵ Černych 1978.

⁸⁶⁶ Patay P.1983 p.248

⁸⁶⁷ Kalicz 1992, p.10

⁸⁶⁸ Šiška, S. 1964. p.332-333

⁸⁶⁹ Vizdal, J. 1977. p.107-109

rézkor végére keltezhető, ez a hencidai aranykincs, mely egy nagyobb (10,2 cm átmérőjű, és tizenegy kisebb (2,5-4 cm átmérőjű) azonos formájú, közepén lyukas, megnyújtott függesztőtaggal rendelkező csüngők együttese. A lelet előkerülésének körülményei, és az azt követő alapos terepi megfigyelések nyilvánvalóvá tették, hogy kincsleletről, és nem szétszántott sírról van szó⁸⁷⁰. A kárpát-medencei kora rézkori aranyak időben nagyjából megegyeznek a várnai temető arányaival, és a görögországi kincs aranytárgyainak készítését is ide lehet datálni. A kora rézkori arany- és rézművesség a középső rézkor felé mutat, igazán nagy jelentőségre a bodrogkeresztúri időszakban tesz szert⁸⁷¹.

3.4. Gazdaság

Késő neolitikum

A tiszai kultúra életmódjára a telepeken előkerült állati és növényi eredetű maradványok, valamint a gazdasághoz köthető eszközök utalnak. A növénytermesztés módját az erre irányuló vizsgálatok alapján nagy vonalakban körvonalazni lehet. A fő termény a búzafélék voltak. A vizsgált lelőhelyeken (Csőszhalom, Herpály, Battonya-Vertán-major, Gorzsa) a tönkebúza volt a meghatározó faj, emellett alakor, tönkölybúza, hatsoros árpa, és egyéb búzafélék nyomaira bukkantak. A köles is széles körben hasznosított növény volt. A hüvelyesek közül lencse, borsó, bükköny, csillagfürt magok kerültek elő. A termesztés mellett a növényi táplálékot gyűjtögetéssel egészítették ki. A gyűjtögetett fajok sokfélék, sok helyen fordulnak elő, közéjük tartozik a som, kökény, vadszilva, vadalma, bodza, vadcsereesznye és az erdei szamóca. A nem étkezésre hasznosított növények közül a vászonkészítésre használt, esetlegesen

⁸⁷⁰ Gazdapusztai Gy. 1966-1967 p.33-52.

⁸⁷¹ Raczky P. 2000. p. 27-28.

termesztett lenből, a kenderből és a gyékényből készült textilek lenyomatait sikerült azonosítani⁸⁷².

A házasított állatok aránya a teljes állatcsont arányhoz képest általában 52-77%-os, a vadászott állatoké pedig 23-48%-os. A késő neolitikum leggyakoribb házasított állata a szarvasmarha, melyet a sertés követ. A korábbi dominanciáját elveszítette a juh és a kecske⁸⁷³. Az összes állatfajhoz képest a szarvasmarha és a sertés együttes aránya 44%, míg a juh/kecske aránya 13%. A vadállatok közül az őstulok és a vaddisznó együttes aránya 26%, míg a szarvasfajok aránya 17%⁸⁷⁴.

Hódmezővásárhely-Gorzsán is ennek megfelelően többségben vannak a házasított húsállatok. A vadászott állatfajok között szarvas, őz, vaddisznó csontjai kerültek elő leggyakrabban. A halászat fontosságát elsősorban a halászati eszközök (nehezekek, szigonyok, horgok) megléte bizonyítja, de az utóbbi évek finomabb ásatási módszerei mellett a halcsontleletek is megfoghatóak. Gorzsán nagytestű harcsák, csukák, pontyok, és apróhalak tömkelege került elő⁸⁷⁵. A kagylófogyasztásra bizonyíték a nagymennyiségű édesvízi kagylólelet, de a kagyló nem volt fő táplálék, hanem csak kiegészítő eledel⁸⁷⁶.

A csőszalmi tell és a síktelepülés esetében érdekes eredményeket szolgáltatott az állatcsont anyag vizsgálata. A tellen a vadállatok aránya nagyobb volt a háziállatokénál (53%-47%), míg a horizontális telepen az arány fordított volt a háziállatok javára (63%-37%). A tell melletti településen az összes állatcsonthoz viszonyítva a házasított szarvasmarha volt jelen a legnagyobb számban (42%), ezt követően pedig a sertés (11%). A juh és a kecske aránya mindössze 4%-ra tehető. A horizontális telepen a vadállatok közül a szarvas (17%) és a vaddisznó (11%) volt a legdominánsabb. A tellen (szintén az összes állatcsonthoz viszonyítva) ezzel szemben a vadállatok voltak többségben,

⁸⁷² Kalicz N.-Raczky P. 1987, p.24, Horváth F. 2005. p.53-54. és Gyulai F. 2005. p.181-183 alapján.

⁸⁷³ Kalicz N.-Raczky P. 1987, p.24.

⁸⁷⁴ Bartosiewicz L. 2005. p.59-60.

⁸⁷⁵ Horváth F. 2005. p.52.

⁸⁷⁶ Vörös I. 2005. p.223-224.

a szarvas (18,5%), a vaddisznó (13%) és az őz (11%), valamint az őstulok (9%) voltak a legjellemzőbbek. A háziállatok közül a szarvasmarha (27%), és a sertés (16%) domináltak⁸⁷⁷.

Kora rézkor

A Tiszapolgár-kultúra gazdaságára vonatkozóan meglehetősen kevés adat áll rendelkezésre a települések kutatottsága miatt. A Körös Régészeti Program feltárásain előkerült állatcsontok legújabb elemzése érdekes eredményeket szolgáltatott. Vésztő-Bikerin és Körösladány-Bikerin lelőhelyenként több mint 11000 csontdarabot vizsgált. A csontanyagban mind vad-, mind háziállatok csontjait sikerült azonosítani. A vadállatok között mindkét lelőhelyen volt farkas, őstulok, szarvas, őz, hód, vaddisznó, mezei nyúl, és menyét, ezenfelül Körösladány-Bikerin mókust is találtak. Megemlítendő még, hogy Körösladányon kb.1400 db, Vésztőn pedig kb. 400 db. halcsontot tártak fel. A házasított állatok közül szarvasmarha, juh, kecske, sertés és kutya csontjait azonosították. A házasított állatok aránya a vadállatokéval szemben mindkét lelőhelyen 90% fölött volt. A házasított állatokat tekintve a két lelőhely között egyetlen jelentős eltérés mutatkozik, míg Vésztőn majd 1100 szarvasmarha maradvány volt a vizsgált anyagban, addig Körösladányon ez a szám 639. A teljes vizsgált állatcsontmennyiséghez képest a különböző házasított fajok aránya a következő: Vésztő-Bikeri: szarvasmarha: 36%, juh/kecske: 33%, sertés: 24%, kutya: 2%; Körösladány-Bikeri: szarvasmarha: 27%, juh/kecske: 39%, sertés: 25%, kutya 1%. Ezen adatok alapján azt lehet megállapítani, hogy a juh és a kecske aránya a késő neolitikumhoz képest – ahol 13 %-os volt – jelentősen megnőtt, mely ellentmond a korábbi, szarvasmarha dominanciát feltételező elméleteknek. A vadászat visszaesése szintén megfigyelhető, a két lelőhelyen egyaránt 5% körüli volt a vadállatok aránya. Ennek okaként az állattenyésztés fejlődését, sikerességét lehet

⁸⁷⁷ Raczky P. et.al. 2002.

megjelölni. A Tiszapolgár-kultúra gazdasága nem külső tényező (klimatikus változás) befolyására alakult ki, hanem belső fejlődés eredményeként⁸⁷⁸.

A tiszapolgári lelőhelyekről továbbá lovak csontjai is előkerültek, valamint a vadállatok közül a fent említetteken kívül még bölények maradványai is előfordultak. A kisebb állatok közül a madarak, és teknősök maradványai, valamint kagylók és csigák házai is napvilágot láttak kora rézkori telepekről⁸⁷⁹.

3.5. Szimbolika, szakralitás

Késő neolitikum

A tiszai kultúrkör leglátványosabb elemei közé tartoznak a kultuszélethez tartozó elemek. Ezek mennyisége és az általuk felvetett problémák, és kérdések köre annyira szerteágazó, hogy ezen dolgozatban csak felsorolás szintjén vállalkozhatunk ezek bemutatására. A Tiszakultúra legismertebb emlékei közé tartoznak az ún. ülő istenségek. Szegvár-Tűzkövesen összesen négy darab trónuson ülő emberalak került elő, kettő közülük férfi, a „sarlós isten” és a „baltás isten”, az egyik női, és van egy, amelyiken mindkét nem jellegzetességei megtalálhatóak⁸⁸⁰. Az ülő istenek problematikájával Makkay J. foglalkozott, több munkájában is déli eredetűnek tartja ezt a szimbólumot, és Kronosz-Enlil istenalakokkal párhuzamosíthatónak tartja őket⁸⁸¹. A sarlós istent a bőséget biztosító Gabonák Királyaként, míg a baltás istenséget a jog és igazság őreként értelmezhetjük Makkay véleménye szerint⁸⁸². Hasonló ülő maszkos istenalakot lehet rekonstruálni Hódmezővásárhely-Gorzsán, ahol az előkerült darabok bekarcolt díszítéssel voltak ellátva⁸⁸³.

⁸⁷⁸ Weinstein, M. 2007.

⁸⁷⁹ Bognár-Kutzián I. 1972. p.162-163.

⁸⁸⁰ Korek, J. 1987, p.56

⁸⁸¹ Makkay J. 1978. p.164-174.

⁸⁸² Makkay J. 2005. p.113.

⁸⁸³ Horváth F. 2005. p.56.

Az ülő emberalakok másik csoportját a fej nélküli üreges testű, edényszerű női attribútumokkal ellátott alakok adják. Hódmezővásárhely-Kökénydombon három ilyen alak is előkerült, az ún. kökénydombi Vénuszok. Mindhárom alak zsámolyon ül, testüket bekarcolt díszítés borítja, melyek a ruházat ábrázolásaként értelmezhetők. Szintén Kökénydombról került elő a kökénydombi háromszög-alakú oltár. Ez vörösre festett, testét meanderdíszes sáv osztja ketté, előlapjának tetején sematikus arcábrázolás látható⁸⁸⁴. Szintén oltárként értelmezhető négyszög alakú asztalka került elő Szegváron⁸⁸⁵.

A vésztői, gorzsai és herpályi ásatásokon előkerült rekonstruálható házbelsőkből a kultikus tárgyak egy csoportban helyezkedtek el, ezt az ún. szent sarokként lehet értelmezni, a ház különbejáratú szakrális központjaként. Középső neolitikus, szakálhíti eredetűek az arcok edények, arcukon M-motívummal, ezeken az edényeken csak az arc kerül ábrázolásra, a test és az öltözék nem. Kis stilizált ember-, vagy állatalakú figurák is rendre előkerülnek a tiszai kultúra lelőhelyeinek feltárásáról.

A csiszolt kőbaltákat szintén megtalálhatjuk szimbolikus kontextusban⁸⁸⁶. A kökénydombi és a vésztői ásatásokon házak padlójáról előkerült edények mellé elhelyezett kőbalták, és a fentebb már említett szerencs-taktaföldvári lelet baltái is a baltákhoz társított speciális szerepről árulkodnak. A két csókai kincslelet tárgyai is magas presztízsűek, egy részük a vinčai körhöz köthető, elrejtésük szintén valamilyen rítushoz köthető⁸⁸⁷.

A kultusszal kapcsolatban feltétlenül meg kell említeni a polgár-csőszhalmi tellt és települést. A tellen a centralizált struktúra, a központi épületben talált miniatűr edények és kis napkorongok (ezek párhuzamai a szlovákiai Čičarovcén találhatóak), az ötszörös körárok mind-mind kitüntetett helyzetre utalnak. A síktelepülésen pedig egy áldozógödrt

⁸⁸⁴ Korek J. 1984. p.145-148.

⁸⁸⁵ Korek, J. 1987, (27) kép.

⁸⁸⁶ Kalicz N.-Raczky P. 1987, p. 22-23.

⁸⁸⁷ Raczky, P. 1994. p.161-172.

találtak, melyből 86 edényt sikerült rekonstruálni⁸⁸⁸. Szintén településekhez köthető az építési áldozatként értelmezhető jelenség, melyet Berettyóújfalu-Herpályon sikerült megfognia az ásatóknak, több ház alá gyerektetemek voltak elhelyezve⁸⁸⁹.

Itt érdemes szólni a Tisza-kultúra státusszimbólumairól és presztízstárgyairól. Mint az említés szintjén a temetkezéseknél szerepelt, kitüntetett helyzetük van a különböző, Spondylusból készült tárgyaknak. A korábbiakhoz képest a késő neolitikumban robbanásszerűen megnő a Spondylusból előállított viseleti tárgyak száma. Ezek majdnem mindig női sírokban kerülnek elő.

Réztárgyak sírokból és településekről egyaránt kerültek elő, érdekes módon a Lengyel-kultúra sírjaira jellemzőbbek a rezek, mint az alföldi késő neolitikus sírokra, ez Mórágyp és Zengővárkony rézgazdagságának köszönhető.

A férfisírokra jellemző tárgy a vadkanagyar, vagy vadkanállkapocs. Az állati (szarvas) szemfogakból készült nyaklánc szintén nagy értéket képviselhetett, ezt alátámasztja az, hogy hamisították a szemfogakat, és a vadkanagyarat. A hamisítványok agyagból, csontból, agancsból, és Spondylusból készültek. Csiszolt kőeszköz egy esetben került elő az Alföldön késő neolitikus sírból (Szegeváron), így ez Siklósi Zsuzsa szerint nem státuszjelző tárgy.

A késő neolitikum presztízzsel bíró és státuszjelző tárgyai tehát a Spondylus-, márvány-, réztárgyak és a szarvas szemfogak, valamint a vadkanagyar, vagy vadkanállkapocs. A státuszjelző tárgyakat a következőképpen lehet megkülönböztetni a presztízstárgyaktól: csak sírokban kerülnek elő; nem hamisítják őket; van összefüggés a nemmel és a korrallal; feltehetően nem jelennek meg kincsekben; gyakran presztízstárgyakkal együtt jelennek meg a sírokban. Ezek alapján Siklósi azt írja a szociális különbségekről, hogy a presztízstárgyakhoz való hozzáférés növekedése a családok és rokonságok közötti különbségek

⁸⁸⁸ Raczkyp P., Anders A, et al. 1997. p.39.

⁸⁸⁹ Kalicz N.-Raczkyp P. 1986 p.125-126

megjelenését eredményezte. Ezek a státuszok talán öröklődőek voltak de nem okozott jelentős különbségeket a társadalomban⁸⁹⁰.

Kora rézkor

A késő neolitikum szellemi kultúrájához köthető tárgyak sokszínűségéhez képest a Tiszapolgár-kultúra rítusainak régészeti bizonyítékai elenyészőek. A leglátványosabb ebbe a kategóriába sorolható lelet a fentebb már ismertetett hencidai aranykincs-lelet. A datálása azonban a kora-középső rézkor fordulójára tehető, így jelentős idő telt el a késő neolitikum végétől. A másik látványos lelet az Endrődön egy, a kistréparti csoporthoz tartozó lelőhelyen feltárt állattemetkezés. Egy gödörben két egyedhez tartozó marhacsontokat tártak fel, a csontok nem anatómiai rendben, valamint hiányosan kerültek elő. A Tiszapolgár-kultúrában eddig összesen az endrődi marhatemetkezéssel dokumentálható ez a rítus, a Bodrogkeresztúr-kultúrából nem ismert a szokás, de a Baden kultúrában általánosan mondható a marhatemetkezés⁸⁹¹. A figurális ábrázolások, plasztikák nem jellemzőek, Romániában Carei (Nagykároly)-Cozardon került elő egy kis agyag madárfej, szintén Nagykárolyban egy négylábú plasztika, valamint Nagyváradon és Călatán (Nagykalota) egy-egy zoomorf agyagtárgy. Ez minden, amit jelen pillanatban a tiszapolgári zoomorf ábrázolásokról ismerünk⁸⁹². A tiszapolgári erődítések szerepe kétséges egyelőre, Siklódi Cs. és Goldman Gy. feltételezése szerint lehetnek szakrális célúak, illetve a temetőt és a telepet – így az élők és holtak világát – elválasztó objektumok⁸⁹³. Ezt a vésztoi feltárások megcáfolni látszanak.

⁸⁹⁰ Siklósi Zs. 2004. p.21.; 28.

⁸⁹¹ Zalai-Gaál, I. 1998.

⁸⁹² Tercoşan, N. 2002.p.146.

⁸⁹³ Siklódi Cs. 1982. p.231-238és Goldman Gy. 1977. p. 221-234.

3.6. Anthropológia

A kárpát-medencei őskor embertani anyagával Zoffmann Zs. foglalkozott számos cikkében. Doktori disszertációjában a késő neolitikum és a kora rézkor embertani anyagának összehasonlításakor egy törésre hívja fel a figyelmet. A késő neolitikumban a helyi, autochton elemek mellett megjelenik idegen variáns, is, az alacsony-leptomorph arcú D típusvariáns, melynek nincsenek helyi előzményei. A kora rézkorban a késő neolitikus formák megléte mellett megjelenik az Alföldön egy új komponens is. A tiszapolgári időszakban jelen van tehát a neolitikus magas-leptomorph arcú B típusvariáns, előfordul az alacsony euryomorph arcú C4 típusvariáns, mely ekkorra már autochtonnak számít, és megjelenik egy, a középső neolitikumtól fogva hiányzó variáns, a C1, mely Zoffmann szerint egy új etnikai komponenshez köthető. Ennek a C1 típusvariánsnak a feltűnése a szerző szerint az Okkersíros, vagy más néven a Gödörsíros kurgánok népének megjelenéséhez köthető így a keleti infiltráció már a korai rézkorban megkezdődik⁸⁹⁴.

A Penrose-analízissel vizsgált késő neolitikus embertani anyagról a következő megállapításokat teszi: egy helyi autochton népesség él az Alföldön, mely nem keveredett a szomszédos populációkkal. A korábban említett Cro-Magnonid típus aránya alacsony. Ugyanekkor a kora rézkorban egyelőre nincs Penrose-adat a továbblévő helyi neolit lakosság továbbélésére, de ez a kutatás hiányossága, mivel nincs megfelelő mennyiségű vizsgált anyag. A keleti Cro-Magnonid népesség beáramlására a régészeti adatokkal ellentétben már a kora rézkorban sor kerül.⁸⁹⁵ Ezekre az eredményekre később is felhívja a figyelmet. 2001-ben a következőket írja: a Tiszapolgár-kultúrát nagy taxonómiai heterogenitás jellemzi. A cro-magnonid típus növekedése figyelhető meg a korábban jelen lévő robusztus és gracilis leptodolichomorf népesség

⁸⁹⁴ Zoffmann Zs. 1994 p.81-82.

⁸⁹⁵ K. Zoffmann, Zs. 2000 p.76.

mellett. Ez a tény szerinte a Kárpát-medencébe érkező cro-magnonid gödörsíros néesség és a helyi néesség keveredését jelzi⁸⁹⁶.

2005-re finomítja a képet, és a helyi autochton néesség kontinuitását a középső rézkor végéig kimutatja. A késő neolitikus néesség a helyi középső neolitikum (a Vonaldíszes Kerámia népe) leszármazottja, és a Penrose-módszerrel nem lehet kimutatni idegen hatást ebben az időszakban. A kora és középső rézkori néesség pedig erőteljesen ehhez a helyi populációhoz köthető. 2005-re a késő neolitikum néességéből 267 darab, míg a kora rézkorból 154 darab csontvázat vizsgált meg⁸⁹⁷.

4. ÖSSZEFOGLALÁS

A neolitikum és rézkor közötti átmenetet – mint azt fentebb láthattuk – többféleképpen magyarázták a kutatók, így többek között migrációval, klímaváltozással, társadalmi-gazdasági átalakulással, belső fejlődéssel. Mára világossá vált az, hogy a Tiszapolgár-kultúra kialakulása egy több összetevős folyamat végeredménye, és ezek a folyamatok nem migráció hatására indultak el, tehát a tiszapolgári kultúra helyi alapokon jött létre.

A szomszédos területeket megvizsgálva levonhatjuk azt a következtetést, hogy sem a Dunántúlon, sem Erdélyben és az Észak-Balkánon nem mentek végbe olyan mértékű változások, mint az Alföldön, ez is azt támasztja alá, hogy a változások okait helyben kell keresnünk. Mindazonáltal a környező kultúrák fejlődésében felfedezhetünk olyan változásokat, melyek jelentkeznek az Alföldön is. Ilyen például a Lengyel-kultúra III. fázisában a kerámiadísztés megváltozása, a Dunántúlon is, és az Alföldön is megszűnik a kerámiafestés. A kerámiaformákban is kimutatható változás, mely mindkét esetben helyi alapokra vezethető vissza. Ugyanilyen

⁸⁹⁶ Zoffmann Zs. K. 2001. p.49-62.

⁸⁹⁷ Zoffmann, Zs. K. 2005. p.105; 109-110.

párhuzamként említhetjük a Dunántúl és az Alföld között a kultúrák elterjedési területének növekedését – mely a Lengyeli kultúra esetében jóval látványosabb –, és a településszerkezet átalakulását. A kultikus tárgyak esetében is nagyjából ugyanaz a trend figyelhető meg e két területen, míg a Dunántúlon jóval ritkábbá válnak az anthropomorf és a zoomorf plasztikák, addig Alföldön teljesen eltűnnek a kora rézkorra.

Erdélyben nem tapasztalhatunk efféle változásokat, a kerámiafestés szokása, és a gazdaság, valamint a településszerkezet a Petrești kultúra esetében mindvégig megvan, az alföldi késő neolitikum, és a kora rézkor időszakában egyaránt; a Precucuteni-Cucuteni fejlődés is helyi kontinuitásra utal. A Délvidéken a Vinča-kultúra legutolsó fázisa van jelen, a telkek ebben az időszakban is lakottak, az anyagi kultúrában jelentős változás nem következett be. A házak méretének csökkenése azonban megfigyelhető mind az Alföldön, mind a Vinča-kultúra területén, de a tiszapolgári házakkal ellentétben az Észak-Balkánon többszortatú házak vannak.

Az Alföld területén azonban változások hosszú sorát lehet megfigyelni. A tiszai kultúra elterjedéséhez képest a Tiszapolgár-kultúra nagyobb területen található meg: a Partiumban és Erdélyben egyaránt, a mai Szerbia északi részén, és Kelet-Szlovákia déli részén is. A települések tekintetében nagy változások következtek be⁸⁹⁸. A késő neolitikum településtömbök megszűntek, és új településtömbök jöttek létre, melyek azonban nem szerveződtek szupertömbökké, mint a korábbi időszakban. Az interakció tekintetében szintén változások következtek be, a korábbi kis területre kiterjedő intenzív interakció helyett egy nagyobb területre kiterjedő extenzív interakció volt jellemző, ez tette lehetővé, hogy a késő neolitikum területi csoportok (Herpály, Csószhalom, Gorzsa) helyett egy homogén kultúra jöjjön létre, mely anyagi kultúrájában van ugyan területenkénti eltérés, de jóval kisebb mértékű, mint a megelőző időszakban.

⁸⁹⁸ A Körös Regionális Régészeti Program eredményei alapján. Gyucha et al. 2004, Parkinson 2006, Parkinson et al. 2007.

A települések típusában szintén jókora eltérés mutatkozik, a kora rézkorra megszűnnek a tell-települések, és a korábbihoz képest jelentős mennyiségbeli változás következik be a települések számát illetően. A tell-telepek megszűnését sokáig a tell-gazdaság megszűnésével magyarázták, melyet klímaváltozás, és népességnövekedés okozott. Itt azonban meg kell jegyezni azt, hogy a kutatás eleddig jóval nagyobb figyelmet fordított a késő neolitikus tellek kutatására, mint a síktelepekre. Polgár-Csőszhalom példája jól mutatja azt, hogy a késő neolitikumban nem a tell, hanem a síktelepülés volt az általános települési forma és a mindennapi élet helyszíne. A tellek kitüntetett szereppel bírtak, kiemelkedtek a térből, és régészetiileg is megfogható a helyhez való ragaszkodás, valamint a múlttal való kapcsolat ápolása (pl. a tellegen belül a házak ugyanazon a helyen való újjáépítése). A telleket inkább szellemi-társadalmi központként, mint gazdasági centrumként lehet értelmezni. Ennek fényében a tellek megszűnése véleményem szerint inkább a társadalmi határok felbomlásának köszönhető, és az ezzel együtt járó világnézeti átalakulásnak, mintsem a gazdasági változásoknak. A kora rézkor beköszöntével megszűnt az igény ezekre a központokra, megszakadt a múlttal való kapcsolat ilyen módon való ápolása, nem volt szükség ezen térből kiemelkedő emlékhelyekre.

A gazdasági átalakulásról alkotott elképzeléseket nagyban meghatározták a kora rézkori telepek kutatottságának hiányosságai. Az utóbbi időben végzett kutatások több újdonsággal is szolgáltattak. A házasítási láz elmélete megbukni látszik; ez annak köszönhető, hogy Bökönyi a tellek állatsont anyagát vizsgálva állította fel elméletét, ma pedig már tudjuk, hogy a tellek állatsont anyaga eltérhet a síktelepétől, mely a fentebb említett szerepek köszönhető. A Körös Regionális Régészeti Program egyik úttörő eredményeként először került feldolgozásra jelentős mennyiségű minta egy kora rézkori település állatsont anyagából. Ez alapján két nagyobb volumenű változást vehetünk észre. Egyrészt a késő neolitikumhoz képest jelentősen megnőtt a juh és a kecske aránya, másrészt erőteljesen visszaszorult a vadászott állatok aránya. A tiszapolgári kultúra állattartása

tehát eszerint több lábon állt, nem specializálódott külön egyik domesztikált fajra sem. A vadászat visszaszorulása két tényezőre vezethető vissza véleményem szerint. Az egyik a fentebb leírt állattartás sikeressége, mind a négy házasított állatfajt (juh, kecske, sertés, szarvasmarha) körülbelül egyenlő arányban hasznosítják. A vadászat visszaszorulásának másik oka az lehet, hogy míg a késő neolitikumban több vad állatfaj is presztízsértékkel bírt, például a szarvas szemfogak, vagy Csószhalmon a speciálisan a tellen fogyasztott vadállatok; addig a kora rézkorban a vadállatokhoz való viszony megváltozott, csak a vaddisznóagyar, vagy vaddisznóállkapocs értéke nem . Ez szintén társadalom átalakulásával járó „világnézeti váltás” egyik lenyomata.

A földművelés kora rézkori meglétére egyelőre csak közvetett bizonyítékaink vannak, például az ehhez köthető tárgyak (pl. agancs ültető), a Vésztőn folyó feltárások remélhetőleg paleobotanikai adatokkal is szolgálnak majd.

Visszatérve a településeken tapasztalható változásokra, meg kell említeni a házak formai átalakulását. A késő neolit többhelyiséges, masszív házak helyett a kora rézkorban kisebb, egyhelyiségessé, és kevésbé masszívvá váltak a házak. Az építési technika azonban nem változott nagy mértékben, felmenő paticsfalú, oszlopszerkezetes házakkal találkozhatunk mindkét időszakban. A házakon belül nem találunk tűzhelyet a kora rézkorban, ezek mind a szabad ég alá kerültek. A házak méretének csökkenése a késő neolitikus összetett háztartások megszűnésének köszönhető, ezek a háztartások költöznek el a neolit településekről, és hozzák létre saját telepeiket, ahol nincs szükség nagy, masszív, többhelyiséges házakra. Ez a szétköltözés, és a valószínűsíthető demográfiai növekedés okozhatta a kora rézkori lelőhelyek számának növekedését is.

A Magyarországon feltárt kora rézkori telepek egy része erődített, ez szintén ellentmond a korábban hangoztatott nagyállattartó nomadizáló életmódnak, így kimondhatjuk, hogy a tiszapolgári kultúra telepei bár kisebbek és rövidebb életűek voltak a késő neolit telepeknél, nem

időszakos, hanem állandó települések voltak, melyek idomultak az új gazdasági és társadalmi rendszerhez.

A temetkezésekkel kapcsolatban sok helyen szerepelt az a tény, hogy az alföldi kora rézkorban jelennek meg az első, teleptől elkülönült temetők. A temetkezési rítus a késő neolitikumra vezethető vissza, a zsugorított csontvázas temetkezés szinte kizárólagos lett a kora rézkor temetőiben. A mellékletadási szokásokban azonban változások következtek be. A késő neolitikumban gyakori okker-, és Spondylus-mellékletek eltűnnek, a kora rézkorban pedig megjelent az ételmelléklet, és a kerámiamelléklet vált a leggyakoribbá. Mindkét korszakban megvannak a szimbolikus sírok, ez is a temetkezési szokások kontinuitásának a lenyomata. Szintén a hagyományok folytatásának lehet tulajdonítani a vadkanmelléklettel ellátott sírok meglétét. Itt érdemes kitérni a két korszak presztízstárgyaira. A kora rézkorban jelenik meg nagy mennyiségben a réz, rézékszerek, és a súlyos réztárgyak (csákányok, balták) formájában, valamint az aranyat is ekkor fedezik fel. Az egész Balkánon egy egységes fémművességi kör alakult ki, melynek legészaknyugatibb része az Alföld. A késő neolitikus presztízssanyagokat – mint a Spondylus, a márvány, vagy az állati szemfogak – felváltja ez a nem ismeretlen, de új formátumban megjelenő anyag, a fém. Az arany csüngők formája hasonlít a Spondylus-függőkére, tehát itt a formai kontinuitás mellett az anyag változásának lehetünk tanúi, a presztízzsel bíró nyersanyagok megváltoznak a kora rézkorra. A korábban fontos nyersanyagok, ékszerek, tárgyak eltűnnek, és mások lépnek a helyükbe.

Visszatérve a temetkezésekre, a következőket mondhatjuk: A korai rézkorban a késő neolit temetkezési hagyományok, a rítus kanonizálása következik be. A mellékletadás szokásaiban fellelhetőek új elemek, mint az új presztízstárgyak megjelenése a sírokban, vagy az ételmelléklet adásának szokása; valamint késő neolit hagyományok továbbélése, mint a vadkanagyar, vagy a női ékszerek sírba helyezése.

Az anyagi kultúra változásait sorba véve a legszembetűnőbb a kerámia díszítésének megváltozása, a karcolt-festett motívumok eltűnnek,

és a bütyökdíszítés lép a helyükre. A kerámiaformák is megváltoznak, de kimutatható bizonyos késő neolit formák továbbélése is.

A kőipar is némileg átalakul, új irányból, északról, a Kárpátokon túlról érkezik a nyersanyag, tehát új kereskedelmi útvonal létesült a kora rézkorra. A csontból készült tárgyak késő neolit sokszínűsége eltűnik, a kora rézkorra kevesebb csonteszköz jellemző, bár itt számolni kell a telepek kutatottságának hiányával is. Az anyagi kultúra ezen részének vizsgálata alapján kimondható, hogy az új társadalmi-gazdasági rendszernek – mellyel együtt egy újfajta viszony jött létre a környezettel – köszönhetően az anyagi kultúra átalakul, de ezzel együtt erősen érződik a késő neolitikus eredet.

Az egyik legszembetűnőbb változás a késő neolitikum szerteágazó plasztikájának, ember-, és állat alakú ábrázolásainak teljes eltűnése. Ennek magyarázataként szintén a környezethez való viszony átalakulását lehet megjelölni. A korai rézkor emberei vagy nem tartották fontosnak kifejezni azt a mondanivalót, melyet a késő neolitikumban ezen ábrázolások útján fejeztek ki, vagy régészetiileg nem felderíthető módon fejezték ki azt.

Végül a két időszak régészeti leletanyagát összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy bizonyos esetekben kontinuitás figyelhető meg, más esetekben pedig változásokat vehetünk észre. A változások okát jórészt a helyi belső fejlődésben kereshetjük. A legújabb társadalomra vonatkozó kutatásokat⁸⁹⁹ összegezve elmondhatjuk, hogy a késő neolitikus társadalmi határok eltűntek, a településekről a háztartások elköltöztek és új településeket alapítottak, ezalatt azonban a törzsi társadalom megmaradt, és nem indult meg a társadalmi osztályok nagyobb mértékű elkülönülése. A településszerkezet radikális változásokon ment keresztül, a kora rézkorra átalakulnak a településtömbök; kisebb, egyenrangú telepek létesülnek, a telkek által kifejezett tér- és időszemlélet⁹⁰⁰ eltűnik, illetve átalakul. A késő neolit

⁸⁹⁹ Gyucha et al. 2004, Parkinson 2006, Parkinson-Gyucha 2007

⁹⁰⁰ Raczky et al. 1994, Raczky et al. 2002

temetkezési hagyományok alapján jönnek létre a telepektől elkülönült kora rézkori temetők. Itt kettősség figyelhető meg, a rítus marad, míg a helyszín és a mellékletadás szokása is változik. A gazdaság is kissé átalakul, úgy tűnik, hogy a tiszapolgári népesség az állattartást preferálja, ezen belül azonban nem specializálódott külön egy állatfajra sem.

Bizonyos esetekben azonban külső hatásra következtek be változások. A fentebb már említett délkelet-európai egységes fémművességi kör (melynek a tiszapolgári kultúra is része) létrejöttével a presztízstárgyak megváltoztak, a korábbi Spondylusból, márványból és állatfogakból készült tárgyak helyét átvették a réz- és aranytárgyak. Ez a jelenség a Balkán és az Alföld közötti információáramlásnak a bizonyítéka.

Bizonyos jelenségek nem kizárólagosak az Alföldre nézve, így például a kerámiafestés eltűnése, az agyagplasztikák visszaszorulása, és a telepszervezet megváltozása a Dunántúlon is megfigyelhető. Ez a tény, valamint a könyersanyagok elemzése alapján meghatározott északra vezető kereskedelmi út is bizonyítja azt, hogy a tiszapolgári kultúra népessége szoros kapcsolatban állt a szomszédos kultúrákkal.

A késő neolit – kora rézkor közötti átmenet problematikájában több kérdés is tisztázatlan, vagy homályos. A megoldásokhoz újabb precíz ásatásokkal lehet közelebb kerülni, szükség van többek között a késő neolit síktelepek és a kora rézkori települések minden részletre kiterjedő kutatására.

5. IRODALOMJEGYZÉK

Banner J.: A kökénydombi neolithkori telep. Szeged, 1931.

Bánffy, E.: Continuity or discontinuity? Some Questions on the Transition from the Neolithic to the Copper Age in the Carpathian Basin. *Antaeus* 19-20. (1990-1991) p.23-32.

Bánffy E.: Transdanubia and eastern Hungary in the Early Copper Age. *JAMÉ* 36. (1994) p.291-296.

Bartosiewicz L.: Plain talk: animals, environment and culture in the Neolithic of the Carpathian Basin and adjacent areas. In: Bailey, D., Whittle, A., Cummings, V.: (un)settling the Neolithic. Oxford, 2005. p.51-63.

Bognár-Kutzián I.: A Körös kultúra. *DissPann ser II No. 23*. Budapest 1944,

Bognár-Kutzián I.: The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya. *ArchHung* 42., 1963.

Bognár-Kutzián I.: Das Neolithikum in Ungarn. *ArchAustriaca* 40. (1966) p.249-280.

Bognár-Kutzián I.: The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin. Budapest, 1972.,

Bognár-Kutzián I.: The Beginning and Position of the Copper Age in the Carpatho-Pannonian Region. In: *Actes du VIIIe Cong. Int. Preh. et Protohist. Tom II*. Beograd, 1973. p.300-316.

- Bondár M.: Kultúraváltások a rézkori emberábrázolások tükrében (Dunántúl). *ZalaiMúz* 15. 2006. p.107-133.
- Bondár M.: A Balaton déli partvidéke és a Dél-Dunántúl a rézkorban. In: Belényesy K.-Honty Sz.-Kiss V. (szerk): *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán.* 2006 p.21-27
- Brukner, B.: Die letzte Vinča-Pločnik (D2) Phase in Jugoslawien. *Banatica* 11, 1991. p.201-208
- Bökönyi, S.: *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe.* Budapest 1974.
- Černych, E.N.: Aibunar – a Balkan copper mine of the fourth millennium BC. (Investigations of the years 1971, 1972 and 1974). *ProcPrehSoc* 44 1978
- Chapman, J.: *Tensions at Funerals. Micro-tradition Analysis in Later Hungarian Prehistory.* Archeolingua Series Minor 14. Budapest, 2000.
- Csongrádiné Balogh É.: Adatok a rézkori, bronzkori pattintott kőeszközök tipológiai értékeléséhez (Jász-Nagykun-Szolnok Megye). *Tisicum* 12. (2001). p.91-106
- Ecsedy I.: Korai rézkori sírok Szabolcsból. *FolArch* 28, 1977. p.11-38
- Ecsedy I.: A keletmagyarországi rézkor fejlődésének fontosabb tényezői. *JPMÉ* 26 (1981) p.:73-95
- Gazdapusztai Gy.: A hencidai rézkori aranyelet. *DMÉ* 1966-1967 p.33-52.

Gimbutas, M.: *The Civilisation of the Goddess. The World of Old Europe.* San Francisco 1991.

Goldman Gy.: A tiszapolgári kultúra települése Béli megyerén. *ArchÉrt* 104. (1977) p. 221-234.

Gyucha A. – Parkinson, W. – Yerkes, R.: Kora rézkori településkutatás az Alföldön. Előzetes jelentés a Körös regionális régészeti program 1998-2002 között végzett munkájáról. *MFME StudArch* 10. (2004) p.25-52.

Gyucha A. – Bácsmegi G. – Fogas O. – Parkinson, W. A.: House Construction and Settlement Patterns on an Early Copper Age Site in the Great Hungarian Plain. *CommArchHung* 2006. p.5-28.

Gyulai F.: Neolitikus növénymaradványok az Alföldről. In.: Bende L.-Lőrinczy G.: *Hétköznapi Vénuszai. Hódmezővásárhely, 2005.* p.181-183

Hellebrandt M.-Patay P.: Újabb rézkori temetők Dél-Borsodban. *HOMÉ* 16. (1977) p.43-76.

Hellebrandt M.: A szerencs-taktaföldvári kőbaltalelet. In: *HOMÉ XVII-XVIII* (1979), p.7-24.

Horváth F.: Hódmezővásárhely-Kökénydomb. *RégFüz* 1986. p.14.

Horváth, F.: Hódmezővásárhely-Gorzsa. A settlement of the Tisza culture. In.:Tálas, L.-Raczky, P. (ed.): *The Late Neolithic of the Tisza Region.* Budapest-Szolnok, 1987, p.31-46.

Horváth F.: A Tisza-vidék újkőkori településrendszerének és háztípusainak vizsgálata. *MFME* 1988-1. p.15-40.

Horváth F.: Gorzsa. Előzetes eredmények az újkőkori tell 1978 és 1996 közötti feltárásából. In.: Bende L.-Lőrinczy G.: Hétköznapi Vénuszai. Hódmezővásárhely, 2005. p.51-84

Horváth L.A.-Simon H.K.: Das Neolithikum und die Kupferzeit in Südwesttransdanubien. Budapest 2003. p.80-81.

Iercoşan, N.: Cultura Tiszapolgár în vestul României. Cluj-Napoca, 2002.

Janković I.: Rudna Glava. Najstarije rudarstvo bakra na Centralnom Balkanu. Les plus anciennes mines de cuivre au centre des Balkans. Bor-Creusot 1985.

Kaczanowska, M. – Kozłowski J.: Neolithic vs Eneolithic lithic raw material procurement, technology and exchange in Eastern Europe. In: ANTIΔΩPON Dragoslav Srejskić (ed.:M. Lazić) 1997 Beograd. p.221-324.

Kalicz N.: Rézkori stratigráfia Székely község határában. ArchÉrt 1958, p.3-6.

Kalicz N.: Agyag istenek. A neolitikum és rézkor emlékei Magyarországon. Bp. 1970, 1974, 1980.

Kalicz, N.: On the Chronological Problems of the Neolithic and Copper Age in Hungary. MittArchInst 14. (1985) p.21-52.

Kalicz N.: Kőkori falu Aszódon. Aszód, 1985.

Kalicz N.: Kultúraváltozások a korai és a középső réz korban a Kárpát-medencében. ArchÉrt 114-115 (1987-88) p.3-15

Kalicz N.: A legkorábbi fémleletek Délkelet-Európában és a Kárpát-medencében az i.e. 6-5. évezredben. ArchÉrt 119 (1992) p.3-14.

Kalicz N.: Az őskori agyagszobrászat kezdetei a Nyugat-Dunántúlon. In: Százszorszépék. Emberábrázolás az őskori Nyugat-Magyarországon. 2007. p.8-42.

Kalicz N.,-Raczky P.: Preliminary report on the 1977-1982 Excavations at the Neolithic and Bronze Age Settlement of Berettyóújfalú-Herpály. Part I.: The Neolithic. AAH 36 (1984) p.85-136.,

Kalicz N.-Raczky P.: Ásatások Berettyóújfalú-Herpály neolitikus és bronzkori tell-településén 1977-1982 között. I. Újkőkor (neolitikum). BMÉ IV-V (1986) p.63-128.

Kalicz N.-Raczky P.: The Late Neolithic of the Tisza Region: A Survey of Recent Archeological Research. In.: In.:Tálas, L.-Raczky, P. (ed.): The Late Neolithic of the Tisza Region. Budapest-Szolnok, 1987, p 11-31.

Kobály J.: Rézkori fémleletek Kárpátaljáról. JAMÉ 48. (2006) p.41-60.

Korek J.: Az újkőkortól időszámításunk kezdetéig – A tiszai kultúra. In: Nagy I. (szerk): Hódmezővásárhely története. Hódmezővásárhely, 1984. p. 135-151.

Korek, J.: Szegvár-Tűzköves: A settlement of the Tisza culture. In.:Tálas, L.-Raczky, P. (ed.): The Late Neolithic of the Tisza Region. Budapest-Szolnok, 1987, p.47-60

Kovács K.-Váczi G.: The Cemetery of the Early Copper Age Tiszapolgár Culture at Hajdúböszörmény-Ficsori tó. In: Kozłowski, J.-Raczky P.: The Lengyel, Polgár and Related Cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe. Kraków 2007. p.397-409.

- Lichardus J.: Die Kupferzeit als historische Epoche. Ein forschungsgeschichtlicher Überblick. In: Lichardus, J. (hrsg.): Die Kupferzeit als historische Epoche. Bonn, 1991. p.13-34.
- Link, T.: Das Ende der neolitische Tellsiedlungen. UPA Band 134. 2006.
- Lüning, J.: Über den Stand der neolitischen Stilfrage in Südwestdeutschland. JRGZM 26. 1979. (1982) p.75-113.
- Makkay J.: A szegvár-tűzkövesi újkőkori férfiszobor, és a „föld és ég elválasztásának” mítosza. ArchÉrt 105 (1978) p.164-183.
- Makkay J.: A magyarországi neolitikum kutatásának eredményei. Budapest 1982..
- Makkay J.: Újkőkori teogónia. Agyagból mintázni istent és embert. In.: Bende L.-Lőrinczy G.: Hétköznapi Vénuszai. Hódmezővásárhely, 2005. p.85-122.
- Maxim, Z.: Neo-Eneoliticul din Transilvania. 1999 Cluj.
- Parkinson, W.A.: The Social Organisation of Early Copper Age Tribes on the Great Hungarian Plain. BAR Int.Series 1573, 2006.
- Parkinson, W.A. – Gyucha A.: A késő neolitikum – kora rézkor átmeneti időszakának társadalomszerkezeti változásai az Alföldön. Rekonstrukciós kísérlet. ArchÉrt 132. (2007) p.37-82.
- Patay P.: A magyarhomorogi rézkori temető. DMÉ 1975. p.173-254.
- Patay P.: A tiszavalk-tetesi rézkori temető és telep 1-2. FolArch 29.(1978) p.21-58., és FolArch 30 (1979) p.27-53.

- Patay P.: Gondolatok a rézkor fémművességéről és társadalmáról. ArchÉrt 110 (1983) p.247-251
- Patay P.: Kupferzeitliche Meissel, Beile und Äxte in Ungarn. PBF IX.15.München,1984
- Patay R.: Kora és középső rézkori sírok Panyolán. JAMÉ 48. (2006) p.61-88.
- Paul, I.: Cultura Petrești. București, 1992.
- Pavúk, J. – Šiška, S.: Neolit a eneolit. SlovArch 28. (1980) p.139-158.
- Pulszky F.: A rézkor Magyarországon. Budapest, 1883.
- Raczky P.: A lengyeli kultúra legkésőbbi szakaszának leletei a Dunántúlon. ArchÉrt 101 (1974) p.185-210
- Raczky, P.: Őcsöd-Kováshalom. A settlement of the Tisza culture. In.:Tálas, L.-Raczky, P. (ed.): The Late Neolithic of the Tisza Region. Budapest-Szolnok, 1987, p.61-84.
- Raczky P.: Tisza-vidék kulturális és kronológiai kapcsolatai a Balkánnal és az Égeikummal a neolitikum, rézkor időszakában. Szolnok, 1988
- Raczky P.: Tisza-vidék kulturális és kronológiai kapcsolatai a Balkánnal és az Égeikummal a neolitikum, rézkor időszakában. Szolnok, 1988
- Raczky, P.: Two Late Neolithic 'Hoards' from Csóka (Čoka)-Kremenyák in the Vojvodina. In.: Lőrinczy G. (szerk.): A kőkortól a középkorig. Szeged, 1994. p.161-172

Raczky, P.: New data on the absolute chronology of the Copper Age in the Carpathian Basin. In.: IPH 7. (1995) p.51-60.

Raczky P.: Rézkori aranyak. – A fémművesség kezdetei a Kárpát-medencében. In: A Magyar Nemzeti Múzeum őskori aranykincsei. Budapest 2000.

Raczky P., Anders A, et al.: Polgár-Csőszhalom-dűlő. Újkőkör végi telep és sírok a Kr.e. V. évezredből. In.: Raczky P., Kovács T., Anders A. (szerk): Utak a múltba. Budapest, 1997. p.34-46.

Raczky P. - Anders A.: Social Dimensions of the Late Neolithic Settlement of Polgár-Csőszhalom (Eastern Hungary). ActaArchHung LVII. 2006. p.17-33.

Raczky P., Meier-Arendt, W., Kurucz K., Hajdú Zs., Szikora Á.: Polgár-Csőszhalom. A Late Neolithic settlement in the Upper Tisza Region and its cultural connections. (Preliminary Report). JAMÉ XXXVI (1994) p.231-240.

Raczky P. et.al.: Polgár-Csőszhalom (1989-2000): Summary of the Hungarian-German Excavations on a Neolithic Settlement in Eastern Hungary. In.: Aslam, R., Blum, S., et.al. (Hrsg.): Mauerschau. Festschrift für Manfred Korfmann. Remshalden-Grünbach 2002.

Regenye J.: The Late Lengyel Culture in Hungary as Reflected by the Excavations at Veszprém. In: Kozłowski, J.-Raczky P.: The Lengyel, Polgár and Related Cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe. Kraków 2007. p.381-396

Sebők K.: Ceramic forms of Polgár-Csőszhalom – A case study. In.: Kozłowski, J.-Raczky P.: The Lengyel, Polgár and Related Cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe. Kraków 2007. p.97-116.

Sherratt A.: Economy and Society in Prehistoric Europe. Changing Perspectives 1997. p.155-248.

Siklódi Cs.: Előzetes jelentés a Tiszaug-kisrétparti rézkori telep ásatásáról. ArchÉrt 109. (1982) p.231-238

Siklódi Cs.: Kora rézkori település Tiszaföldváron. SzMMÉ 1982-83. p.11-31.

Siklósi Zs.: Prestige Goods in the Neolithic of the Carpathian Basin. Material Manifestations of the Social Differentiation. ActaArchHung LV. 2004. p.1-62.

Šiška, S.: Pohrebisko Tiszapolgárskej kultúry v Tibave. SlovArch XII-2 (1964) p. 293-351.

Šiška, S.: Tiszapolgárska kultúra na Slovensku. SlovArch 1968. XVI-1, p.61-176

Tasić, N.: Eneolithic Cultures of Central and West Balkans. Belgrade 1995.

T. Biró, K.: Lithic implements and the circulation of raw materials in the Great Hungarian Plain during the Late Neolithic Period. MNM, 1998

Vizdal, J.: Tiszapolgárské pohrebisko vo Velkých Ráškovciach. Košice-Michalovce, 1977.

Vörös I.: Neolitikus állattartás és vadászat a Dél-Alföldön. In.: In.: Bende L.-Lőrinczy G.: Hétköznapiak Vénuszai. Hódmezővásárhely, 2005. p.203-243.

Weinstein, M.: Understanding the Transition from the Late Neolithic to the Early Copper Age Using Faunal Analysis from Two Balkan Region Early Copper Age Sites: Vésztő-Bikeri and Körösladány-Bikeri, Hungary. *Journal of Young Investigators* 17. 2007.
<http://www.jyi.org/research/re.php?id=1308>

Whittle, A.: *Europe in the Neolithic. The creation of new worlds.* Cambridge 1996.

Zalai-Gaál, I.: Das Rindergrab von Endrőd 130. Neue Angaben zum Tierkult der mitteleuropäischen Kupferzeit. In: Anreiter, P., Bartosiewicz, L., Jerem E., Meid, W. (ed.): *Man and the Animal World.* Budapest, 1998.

Zoffmann Zs.: A Kelet-Kárpát-medence neolitikus és rézkori népességének embertani vázlata. *Anthrop.Közl* 36 (1994) p.79-84.

Zoffmann, K. Zs.: Anthropological sketch of the prehistoric population of the Carpathian Basin. *Acta Biologica Szegediensis* Vol. 44 (1-4) (2000) p.75-79.

Zoffmann, Zs. K.: Prehistoric Anthropological Finds in the Carpathian Basin, and the Penrose Connections of the Ethnic Groups They Represent. *Praehistoria* vol.6. (2005) p.103-129.

